No. ४८६
ख

Title अलङ्कार सर्वस्वम्

Author राजानक रुय्यकः

Extent ४५ पत्र Age

Subject अलङ्कार शास्त्र

अलंकारसर्वस्वम्

४७६

आक्षेपालङ्कारः २४
विरोध २५
विभावना २६
स्वभावोक्ति २९
तद्गुण ३८
सूक्ष्म ३८
उत्तर ३८

अतिशयोक्तिः २८
[illegible]क्तिः २८
विषम २८
सम २९
विचित्र २९
अधिक २९
अन्योन्य ३०
व्याघात ३०
कारणमाला ३१
एकावली ३१
उदार ३१
काव्यलिङ्ग ३१
समाधिः ३२
प्रत्यनीकं ३२
प्रतीप ३२
यथासंख्य ३३
पर्याय ३३
समुच्चय ३३
परिसंख्या ३४

उदात्त

अ॰ले ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो गुरवे गोपालरूपाय ॐ नमस्कृत्य।
स॰ परां वाचं देवीं त्रिविधविग्रहाम् निजालंकारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ॥ इह हि भाम
१ होद्भटप्रभृतयस्तावच्चिरन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाल
कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते तथाहि पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्यु।
पमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन स्वसिद्धये पराक्षेपः परा
र्थं स्वसमर्पणमिति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः रुद्रटेन तु भावालंकारो द्वि
धैवोक्तः रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमाद्यलंकारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः उत्प्रेक्षा तु
स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता रसवत्प्रेयःप्रभृतौ तु रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः
तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलंकारतया ख्यापितमेव वामनेन तु सादृश्यनिबन्धना
या लक्षणाया वक्रोक्त्यलंकारत्वं ब्रुवता कश्चिद्ध्वनिभेदोऽलंकारतयैवोक्तः केवलं गुण
विशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेनोक्ता उद्भटादिभिस्तु गुणालंकाराणां प्राय
शः साम्यमेव सूचितं विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात् संघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन चेष्टेः
तदेवमलंकारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां मतम् वक्रोक्तिजीवितकारः पुनर्वैदग्ध्यभ
ङ्गीभणितिस्वभावां बहुविधां वक्रोक्तिमेव प्राधान्यात्काव्यजीवितमुक्तवान् व्यापारस्य प्राधान्यं च।
काव्यस्य प्रतिपेदे अभिधाप्रकारविशेषा एव चालंकाराः सत्यपि त्रिविधे प्रतीयमाने व्यापा
ररूपा भणितिरेव कविसंरम्भगोचरः उपचारवक्रतादिभिः समस्तो ध्वनिप्रपञ्चः स्वीकृतः

केवलवक्रोक्तिवैचित्र्यजीवितं काव्यं न व्यङ्ग्यार्थजीवितमिति तदीयं दर्शनं व्यवस्थितम् । भट्टना
यकेन तु व्यञ्जनव्यापारस्य प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्य काव्यांशत्वं ब्रुवता न्यग्भावितशब्दार्थस्व
रूपस्यैव व्यापारस्य प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो
रसचर्वणात्मैव भोगापरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्तिस्थानतयाङ्गीकृतः । ध्वनि
कारः पुनरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यव्यापारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेय
स्य व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात् व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद्वाक्यार्थस्यैव च व्यङ्ग्य
रूपस्य गुणालंकारोपस्कर्तव्यत्वेन प्राधान्याद्विश्रान्तिधामत्वादात्मत्वं सिद्धान्तितवान् । व्या
पारस्य विषयमुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्प्राधान्येन प्राधान्यात् स्वरूपेण विदितत्वाभावा
द्विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वम् । तस्माद्विषय एव व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्त
व्यः । यस्य गुणालंकारकृतचारुत्वपरिग्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालं
कारत्वेन वाच्याः । अलंकाराणामुपस्कारकत्वाद्रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्मा
द्व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थीभूतः काव्यजीवितमित्येष एव पक्षो वाक्यार्थविदां सहृदयानामावर्जकः
व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात् तदाश्रयेण च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् । यत्तु व्यक्तिविवे
ककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गितया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत् । तत्र वाच्यस्य प्रती
यमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिताभिधानम् । तदेतत्कुशाग्रधियोः
तोदनीयममतिमाहतमिति नेह प्रतन्यते । अखिलनवहिरपनिष्ठो व्यञ्जनव्यापारः नत्वव्यपस्य

अ.लं.
स.
२

याथान्याशापान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यंग्याख्यौ द्वौ काव्यभेदौ व्यंग्यस्यास्फुटत्वेनालंकारत्वेन तु चि-
त्राख्यस्तृतीयः काव्यभेदः। तत्राद्यो ध्वनिः तस्य लक्षणामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षि-
तान्यपरवाच्याख्यौ द्वौ भेदौ आद्यो ऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्वि-
धः द्वितीयो ऽपि असंलक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वेन द्विविधः लक्षणामूलः शाब्दशक्तिमू-
लो वस्तुध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यरूपो ऽर्थशक्तिमूलो रसादिध्वनिः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यः शाब्दार्थो-
भयशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिश्चेति तत्र रसादिध्वनिरलंकारमञ्जर्यां प्रदर्शितः
काव्यस्य स्तुगारूपयानता सिद्धवस्तुयथावसरं तत्रैव विभक्तः गुणीभूतव्यंग्यो वाच्योपगतादि-
भेदैर्यथासंभवं समासोक्त्यादौ दर्शितः चित्रं तु शाब्दार्थालंकारस्वभावतया बहुतरप्रभेद-
मित्याह इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः
आद्यौ पौनरुक्त्यप्रकारौ वक्ष्यमाणालंकाराणां रूपाविभागाघटनार्थमस्यापे-
क्षितया शब्दयतीनावेन तान्यपि प्रथमसंस्थानयमनिर्देशः चिरन्तनप्रसिद्ध्या पुनरुक्त-
वदाभासस्य एवं लक्षणमर्थः इह शाब्दः प्रस्तावे इति शाब्दः प्रकारो द्विधा शब्दादेव संख्योपादि-
समासिद्धेः अर्थपौनरुक्त्यप्रवृत्ते दोषः अत्र च प्रवृत्ते चेन हेतुविषयम् अत्र
मेदेयवचनस्तुपादेयविश्रान्त्यर्थम् तत्रैतिवचनपौनरुक्त्यं यथाभासनं विश्रान्तिरस्य वाहः
आमुखतोवभासमानपुनरुक्तवदाभासम् आमुखे विरहत्वापर्यवसाने त्यापत्यप्रति-
पन्नार्थम् लक्षणनिर्देशेनाप्रसकः संस्कारोलो किकालंकारवैयर्थ्यतस्माकारालंका २

यमलंकारं पारंपर्येणाधुनतार्थः पृथक् पौनरुक्त्याश्रितत्वादेवार्थालंकारेभ्यस्तेयम् प्रभेदान्तर्वि-
लक्षणभयाभावाच्चेति उदाहरणं मदीये श्रीकण्ठस्तवे यथा अहीनभुजगाधीशवपुर्वलयकङ्क-
णम् चेलाजिने द्विरदविततत्वकेऽर्धपदेऽर्धके हयवृषगवलक्ष्मणाशिखिपावकलोचनम् सम
वेमङ्गलेनोमिपार्वतीसखमीश्वरम्॥ दारुणाः काष्ठतोनानाभस्मभूतिकरप्रदः रुक्मशो-
णार्चिर्हुतभुक् पान्तु वः पावकः शिखी एतस्य स्वरूपं तात्पर्यानिरूढापेतयायथास्थानेवेव
भुजंगकुंडलीव्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः जगंत्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः इत्या-
दि शब्दपौनरुक्त्यं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च अलंकारशैला
वे केवलस्वरपौनरुक्त्यमचारुत्वान्न गण्यते इति द्वैविध्यमुक्तम् संख्यानियमे पूर्वं छेका-
नुप्रासः द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियमः पूर्वं व्यञ्जनस-
मुदायाश्रितेन यथा किं नाम दुर्दुरध्यवसायसाधकाय निपीड्य निनदं कधनदत्तवव ए-
तानि केलिरसितानि मिसितं व्रज दानामाकर्णकर्णमधुराणि नलज्जितेनासि अत्रसायशहे
स्यालंकारस्यायकारमात्रमासादृश्यपरतया हृद्यानुप्रासेन सहैकाभिधानलक्षणः संकरः
छेकादिदृश्याः अन्यथा तद्वत्त्यनुप्रासः केवलं व्यञ्जनमात्रसादृश्यमेकधा समुदायसादृश्यं या
हीनावपरस्परसादृश्यमन्यथाभावः हृतिस्तु रसविषयव्यापारः तद्वतो वर्णारचनेह ह-
तिः सावृत्त्यकामलमध्यमवर्णारब्धत्वात् त्रिधा तदुपलक्षितोयमनुप्रासः यथा प्राह्ल-
पनपदीयसमायदाविसमावाणीकेवरासुखोवेलनीयत्यते न च्यापि कृतेनोमस्त्वमेनारंजनम्

श्रृ.लं.
सं.
३

नस्यायावदमं देहं दत्तगुणालंकारादेकारिनः सप्रश्रोदिलसद्रसायनरसासारातृसा
रोत्रुमः सरसापमरापकानुनानलिशिखानारावपाल्याविवारकेदाः किरणाविष्ठद्व
मुचोवर्षासवावायुवः ननेनाः सरलाक्षिनासितहवसावीक्षनासालसासाक्नासम
दाः ऊरुककटशामानात्वबद्धाटशाः स्वरव्यंजनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् अत्र कविङ्ग
माष्ठत्वेकविदधिमार्थैव कविदेकस्यानर्थकत्वमपरस्यसार्थकत्वमितिसेत्रपतः प्रका
रत्रये यथा योयः पशुपतिर्नमेनेकविरेवनजायतेतस्यतस्यायेनेवभुकविरेवनजायते
शब्दार्थयोर्पौनरुक्त्यंप्रत्ययदोषः अत्रपदशब्दानावृत्तिमात्रमेवकेवलंतस्यापार्थयोदाङ्कः श
ब्दार्थयोः पुनर्वचनेपुनरुक्तमस्यशात्रवादादिति ननत्वयमेदवनलाटानुप्रासः नास्यं
मत्यपरत्वेनदेवविधयतेननशब्दार्थयोः स्वरूपम यथानालानाग्रेतिजालाद्देसहित्व
परिच्छिद्यते रत्नकिरणानुवाद्दिशास्हौतिकमलारकमलारअत्राज्ञपत्रनयेननयने
निमीलयन्त्याद्रौविमत्यादेरपौनरुक्त्यपिवद्धतरशब्दार्थपौनरुक्त्यालाटानुप्रासत्वमेव
केशाः केशाइवेत्यादावनन्वयेनसहसंकरः अन्योन्यापन्नशब्दार्थागतेवनार्थमात्रगतत्वन
वेद्यवस्थितिर्भिन्नविषयत्वात् अनन्वयेचशब्देकामोविन्यादाज्ञषगोकम अस्मिंल्लला
टानुप्रासमात्रादेवप्रयोजनकम् नदेवपौनरुक्त्येपंचालकाराः निरादव्याख्यातमेतत्
वर्णानांखडाद्याकृतिहेतुत्वेविचित्रम् पौनरुक्त्यप्रस्तावेस्यानविशेषश्लिष्टवर्णपौन
रुक्त्यात्मकविचित्रवचनम् यद्यपिलिप्यन्तराणांखड्गादिसन्निवेशाविशिष्टत्वंतथापि ६

श्रोत्राकाशसमवेतेन वर्णात्मशब्दाभेदेन तेषां लोके प्रतीतेर्वाचकशब्दालंकारोयम् आदि
ग्रहणाद्यथाऽनुमतिसंभवंपश्चेत्यादिपरिग्रहः यथा भासमाने प्रतिभासमारसाभासाताद्दता
विभाभावितात्माघुभावादेदेवाभावतनेसभा पद्मोद्गदलपमवपः श्रुत्रादिदलेषु निरो
मप्रवेशाम्याश्लिष्टतरत्वम् विदग्दलेषु वृत्याकर्णिकान्तरेतु श्लिष्टमेव उपमानोपमेय
योः साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा अर्थालंकारप्रकरणमिदम् उपमानोपमेययोरि
ति अप्रतीतोपमानोपमेयत्निषेधार्थम् साधर्म्यं त्रयः प्रकाराः भेदप्राधान्यं मुख्यतिरेको
दिवत् अभेदप्राधान्येन रूपकादिवत् द्वयोस्तुल्यत्वं यथास्माम् यदाहुः यत्र किंचि
त्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः इति उपमेवानेकप्रकारवैचित्र्येणा
नेकालंकारवीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा अस्याश्च पूर्णा लुप्ता च भेदावाश्रितेनेर्बद्धवि
धत्वबन्धम् तत्रापि साधारणधर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूपेण निर्देशः क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तु
भावेन पृथङ्निर्देशः पृथङ्निर्देशोपि संवेद्यमेवेदमात्र प्रतिवस्तूपमावत् बिंबप्रतिबिंबभावो वा
दृष्टान्तवत् क्रमेणोदाहरणम् अभ्यासप्यापि शिवपदद्वीपवित्रमार्गोपवाञ्छितदिवसस्मागीः स
त्कारवेषवगिरामनोग्यमीनयासमुहतस्यविभूषितस्य योस्याङ्गदवेल्लितकं परमानतदाहन
हितशान्तपाविनिर्मवन्दस्याहिरपोमस्तेन वविविषणाचपल्लवलास्यागाढ निवेनरवमेहृदये
कटाक्षः अत्र वलितत्वादूहनतेसम्बन्धिभेदाद्विवधर्माभिप्रायेणानु बिंबप्रतिबिंबत्वमेव पो
प्रायमर्पितलवहारः क्रमागतागोहृविबदेनेन्दुभाति बालानपरक्तसाउः सतिंफरोज्ञा

अ.लं. स. ४

इत्यादिरिवाज्ञः अत्र हारांगनायगायोर्लिंगैक्यं बालानयोर्गतिविभेदेनाभिहितो एकस्यैवोपमानोपमेय
त्वेऽनन्वयः वाच्याभिधायेन पूर्ववृत्तिपावाग्रामः एकस्मिन्विरुद्धमुपमेयस्य द्वितीयसब्रह्मचा
रिनिवृत्त्यर्थः अत एवानन्वय इति योगोऽत्र संभवति गुडुच्यैनाज्ञेन इवशब्दितस्यतापोभीमो
पभीमः इव वैरिभूमीसकमीमायोयोवनितेन सत्याधिपतिः कृत्तणानुत्प्राप्तानार्थममभिज्ञयमत्र
तद्द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा तत्र प्राहैतोपमानोपमेयत्वत्रयव्यवच्छेदः पर्या
यो यौगपद्याभावः अत एवात्र वाक्यभेदः इयं चोपमेयोपमा वाच्यप्रतिवस्तुनिर्देशाद्द्वि
धा यथा खमिव जलं जलमिवाऽखं हंस इव चन्द्र इव चन्द्र इव हंसः कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि
कुमुदानि द्वितीया यथा सच्छायाम्भोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति
यत्र वाप्य इवाङ्गनाः सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणं वस्त्वन्तरसदृशमेवाविनाभावा
नानुमानम् यथा अतिपाण्डुरत्नमाहारप्रभावपिशुनमवलोकनेनैव वनितस्यरूपम् कौशिकस्य
तस्य खेदितोऽसमाप्तेस्तनपत्तुर्धरत्तुनं दन्तं स्मरामि सादृश्यं विना नायमलंकारः यथा अत्रानु
गोदमगयातिहतवल्लेरगवानेनाविनीतवेदः रहस्यतुष्टस्सरागनिघस्मरन्धास्मरामिवानीवृहे
श्रुतमम अत्र कर्तृविशेषणानां स्मर्तृदशाभाविनेस्मर्तृदशाभाविनमसमीचीनम् भ्रान्ति
लंकारस्य तत्सादृश्यख्यातिरिकानिमित्तोऽस्याऽपिनास्मृतिविषयः यथा कोपपिकांतस्तुखमि
ति नचापि विभावायाः पृति तेनेनस्वशाहुमात्रप्रतिपायेन यथा अत्राउगादमित ये दृष्टो स्मित
दालतादयनितशामस्वहारोदधाप्रस्फीतनासकृत्तिपाटलीकृतनश्वरोभाताः पुरोपातयन ने ४

घोरुः सद्यःकालदेहदहनप्रोतम्भूनेत्रानलज्वालालीभस्मासद्वेस्मरविपाकस्तेनातें कोत्र कम्
इत्यादौ सद्यःप्रावृत्तनराभावशाब्दवस्तुनक्षरणाभाविशेषालंकारः करणस्य क्रियासा
मान्याधिकरण्यादर्शनेऽपि संभवात् मतान्तरे काव्यलिंगमतत् तदेतमात्रलक्षणत्रयेणाभेदाभेद
तुल्यत्वेनालंकारा निर्णीताः संप्रत्यभेदप्रधानामेकत्यन्ते अभेदप्रधानामेषु आरोपे प्रविष
यानपह्नवे रूपकम् अभेदस्य प्राधान्यान्निर्दिष्टवस्तुनः संभावः अन्यत्रान्यावापस्तु आरोपः
तस्य विषयविषयिणोरवस्थानाद्विषयस्यापह्नवेऽपह्नुतिः अन्यथात्वविषयिणो विषयस्य
रूपवतः करणाद्रूपकम् सा यत्नैव चरतमेव यदाह उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्य
ते इति आरोपाद्भेदे स्मृत्यव्यवसायः प्रह्नुत्यन्ते इति पर्यायतत्वालंकारविभागः इदं तु निरव
यवसावयवपरंपरितत्वेन त्रिविधम् आद्यं केवलमालारूपकत्वेन द्विधा द्वितीयं समस्तव
स्तुविषयमेकदेशविवर्तित्वेन द्विधैव तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबंधनत्वेन द्विविधं
प्रत्येकं केवलमालारूपकत्वाच्चतुर्विधम् तदेवमष्टौ रूपकभेदाः अन्यत्तु प्रत्येकं वाक्योक्तसम
मासोक्ताद्भिरेदः संभवन्तिते न्यतो दृष्टव्याः क्रमेणायथा दोसद्धत्तनागारिभवस्त्राविनः प्रभूत्पो
पावशद्रार इति संदर्शिताभिद्धत्ये उपमेयकंदोरपुलकाङ्कुरकंटकाग्रयनिवपतेनवपदेनत्रैलोक्यमुमे सं
पीयूषप्रसूतिं नवामतवधुगंडादयेतमालूनपक्षाणामिमनस्कतोकंवदनयस्तान्सरणालील
ताद्विभावः स्मरकामुकस्य किमपि श्रीणावधीमागमासामापूर्यतेतत्कंदर्पविलिप्तातिपदीप्तालेयमा
मोलतः विलासश्रालिलिनिमञ्जलपत्रपात्रेकंदोज्वलत्वमभसवयसर्परिमुक्तम् गगनाङ्गणं

श्री· ले·
ले·
५

नमारिखड्गयादिर्संजसंक्षमयानरपतेःकलिकालकाणि श्रीमानितेहितिभृतःतस्मात्प्रमेयनि
स्त्रिंशश्यामलमालवनोनलेखा इह द्विषाणुपिहृदेननवारिकीर्त्तैर्तानीयर्युद्धरमतेनरुणाःप्रता
पः हितिभृतस्यास्त्रिणस्पृहणपरस्यादितम् किंपुनस्यकविनृहंतिनयनानदृवियेनवाहुद्धिं।
वाक्यबकेननस्फुरुकतेनालोकमात्रणाकिम वक्रेन्द्रोनवसत्ययुपदपदः श्रीनाश्चुरस्युङ्गतादपः
स्यादक्ष्तेनवेदिहनदस्यस्यवविगायरे श्रुवबंकेतुरुपणाम् हेतवकपीयूषवणायधामस्तनस्यस्त्रिष्ट
शहृदयणाम् विद्धमानसहंसवीवकमलासेकोचदीमयुतेडगोमारेणानीललोहितसुमिखी
कारवश्चानरसमाश्रीतिविधानदत्तविधाथवभीमश्रीसाश्राज्यवरवीरवन्सरशानेवेषिव
मुखैः क्रियाः अत्रतमेवदंससमस्मोदोरोषणाप्रवृंकोमानसमेवमानसमित्याघातेपः शिष्टशाहृमा।
लापरस्यादितम् यामिमनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथम् जन्मजरामरणार्णव
पतनत्राणनवर्णैर्हरोविन्द्रग्रामम् पर्यंकोराजलक्ष्म्याहरितमणिमयः पोकषायोस्नरेणाभ्यष्टन
पिवेशालक्ष्मणविजयकारिशानदानाद्भुपड्डः सेवाग्रामसनाम्नाडरलपतियशोहंसनीलाद्भवा
हः स्वैज्ञाःस्ताशेविदृलः समितिविजयतेमल्लवाकेडलस्य अत्रश्लोकेविदृलशब्दनपरस्यादित
मपिएकदेशविवर्त्तिपवमादयोन्योपिभद्रालेशतः सद्विनापद इदं चैथ्यैणाप्यपिहृश्यते सो
जन्याङ्गमरुस्थलीसवविनालेखस्वभिज्ञ्रेणाक्ष्यौसेनाहम्भवनदेशीसरलनाशनाश्वप्रभृत्वद्ध
टोयेरेषापिडराशयाकलिङ्गगोराज्ञावलिः सेव्यतेनेषांस्मृलिनिभक्तमात्रसलेभसेवाकिय।
कोपालम् अत्रवाराणमानस्यधामिनादाविहलिनालपिकविन्सवनोसंभवन्सभ्यायोगस्या ५

पिविषयसंख्यानं प्रत्येकमारोपात् यथा क्वचिज्जटावल्कलावलेपिनः कपिलादयो ग्रय इत्यादौ न हि क
पिलश्चैनवेङ्कटम ध्रुमिमति मलसहृदयनाधल यमस्त्र्यांतमः शरीरेसादृव मरणाजलदृश्जनगानेश्च
मस्य ऊर्ध्वकृते निविषेवियोगिनीनामिनेच नियतसंख्योककार्यविशेषाण्यापि नगरलाश्च प्रभावितोवि
षशाह्लः स्वेषशाह्यव जलदरश्म्यानमिति त्रयकसाध्यक इतिरेवेसिद्धत्वाभावान्नतन्निवेयनेविषश
देष्टिहृशाहृपरस्पतिनामितिश्लेषपवी वेत्याङ्कः आरोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वपरिणामः आ
रोप्यमाणरूपकप्रकरणोपयोगित्वाभावान्प्रकृतोपरंजकत्वेनैवकेवलेनान्वयमजते परिणा
मेत्वप्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोगित्वादिति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति आ
गमानुगामविरामसर्वस्वभावात्सेत्वीयपरिणाममेवैलत्वाणेनस्यसमानाधिकरण्येनैयधिकर
ण्यप्रयोगान्द्वैविध्यम् आद्यो यथा नीनांशुते प्रम्भोलिहृजनममधुनी मात्मनासोन्दनीय
लसेसोमित्रिमोत्रीमियशुपहृतवावानात रेनाविकाय ध्याम्रयाशस्त्रनीभिः शवरसुवने
भिःकोत्वकोदचदत्तेपश्चात्तन्नीतमाणत्वरितमथागिरिंचित्रकूटंपतस्य अत्र सौमित्रिमैत्री
प्रकृतोपारोप्यमाणसामानाधिकरण्येन रूपत्वेनपरिणताश्रातरक्षामैत्रीरूपतया प्रकृतेरूपयो
गात् न तु च यथासमासोक्तावारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगितस्त्रारोपविषयात्मना यातत्र स्थित
मतपवतत्त्वतत्त्वद्वारसमारोपः एवमिहापि ज्ञेयम् केवलं तत्र विषयस्यैवप्रयोगाविषय
णोगम्यमानत्वात् इह तु द्वयोरप्यभिधानम् तदाख्यानतनयोः परिणामित्वम् द्वितीयो यथा
प्रश्चपत्किमतनामुपेयवद्भिः शूरैसर्वरूपथाश्रितैःवचोभिः द्विजितवंतेरूपायनेवकारप्रथमे

तयालंकारमाधैः अत्र राजसंबन्धहेतेः उपायत्वस्तुविनिस्नात्वद्वैचेरूपमितिवचसांव्यापिकरणोपाद
अ॰ लं॰ नत्रूपत्वेनपरिणामः विषयस्य संदिह्यमानत्वे संदेहः अस्मेहस्य भान्यस्यारोप्यत्वेनविषयःप्रकृतो
स॰ ध्यौयद्भिन्नित्वेनाप्रकृतः संदिह्यते अप्रकृतेनसंदेहोपिविषयसंदिह्यत्वेनैवतेनप्रकृताप्रकृतगत
८ त्वेनकथप्रतिभोत्थापितेसंदेहेसंदेहालंकारः सचत्रिविधः शुद्धोनिश्चयगर्भोनिश्चयांतश्च
6 शुद्धोयत्रसंशयएवपर्यवसाने यथा किंतारुण्यतरोरियंरसभरोद्भिन्नानवावल्लरीलीलाप्रो।
च्छलितस्यकिंलहरीकालावण्यवारांनिधेः उद्गाढोत्कलिकावतांस्वसमयोपन्यासविस्रंभिणा :
किंसाक्षादुपदेशयष्टिरथवादेवस्यशृंगारिणः निश्चयगर्भोयः संशयोपक्रमोनिश्चयमध्यः
संशयांतश्च सयथा अयंमार्तंडः किंसखलुतुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किंसर्वाः प्रसरति।
दिशोनैवनियतम् कृतांतः किंसाक्षान्महिषवहनोसाविति चिरं समालोक्याजौत्वांविदध
तिविकल्पान्प्रतिभटाः निश्चयांतोयत्रसंशयउपक्रमोनिश्चयःपर्यवसानम् यथा इंदुः किंक्व
कलंकः सरसिजमेतत्किमंबुकुत्रगतम् ललितसविलासवचनैर्मुखमितिहरिणाक्षिनिश्चि
तम्परतः क्वचित्तदारोप्यमाणानांभिन्नाश्रयत्वेनदृश्यते यथा रंजितानुविविधास्तरुशैलाना
मितिनुगगनेस्थगितेनु पूरितानुविषमेषुधरित्रीसंहृतानुककुभस्तिमिरेण अत्रारोपविष
यत्वमिदंभगादिरूपादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् केचित्तत्त्वमेवसामान्याश्रयत्वेनसंदेहप्रकार
उ माहुः अस्यतुनिश्चयस्यसंभावनात्मकत्वमनत्वाउत्प्रेक्षाप्रकारमात्रत्वे सादृश्याद्वस्त्वंतरप्रती
तिर्भ्रांतिमान अस्यसामान्यसाधर्म्यासंदेहानंतरंतस्यलक्षणम् भ्रांतिश्चित्तधर्मोविद्यतेऽस्य ८

सम्यङ्निर्माणसादृश्यप्रयुक्तावयवान्तरस्य विषयः यथा गृहे निंबफलाशयालमलकेषु
स्माकनकधियाकर्णालङ्कृतिदाडिमदाडिमफलेष्वस्माच श्रोणीप्रोणा निच्छन्नस्य महज्जडमल
च्छेदस्य स्मारकतानासमेतोगजेन गृञ्जरराजपञ्जरशुकैः संघटनस्याः स्थितम् गाढमर्म
रमहायादिनात भ्रान्तिमान्यालङ्कारस्य विषयः यथा दामोदरकराघातविह्वलितानाशोषवत्
सादृश्यवाणरमल्लेनश्रान्नवेदं न भवतीति सम् सादृश्यपदस्य काचिद्भ्रान्तिविच्छित्तयेऽर्थे कविप्रति
भोत्थापिते वस्तुनि यथा दाहते नस्वरमोऽयापिनाशुक्तिकारजतवत् एवं स्मरणात्वोप्रक
षोवास्यादिति संशयेऽपि बोद्धव्यम् एकस्यापि निमित्तवशादनेकधा ग्रहणमुल्लेखः यत्र
केवलस्यैकस्याग्रहीतृसरूपबाहुल्यात् उल्लेखनादुल्लेखः न वेदं निमित्तमुल्लेखमात्रं प्र
यिननानाविषयमेयोगितास्यानिमित्तवशादेनतत्क्रियते नत्र रुच्यर्थित्वज्ञानयो
यथायोगप्रयोजकः न ऊक्रमम् यथारुचिविषयाश्रित्वं यथाश्रुतमितिभिद्यते ग्राभासोमय
एकस्मिन्बहुसंभाव्यमानत्वादिति यस्तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्या
भिः संगीतशालेति लासकैरित्यादिषु एवंविधे श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने ग्रहीतृभेदक
एवं श्रीकण्ठस्तेन गुणयोगात् पावनायनेकरूपतया निरूपितः रुच्यर्थित्वज्ञानयश्चप्रा
यशः समस्तव्यस्तो योजयितुं शक्यते न तु एतन्मध्ये वज्रपञ्जरमिव शरणागतेः ग्रहेषु
विवरमिव बालिके रूपकालङ्कारस्य निकृष्टमयमुल्लेखालङ्कारयोगविषयः सम्यग्
ग्रस्तिनावनयोबनाम्यादोनएकविवेकोऽस्य विषयः यत्र वस्तुनः रूपनायाः संभवः यत्र

अ॰ ले॰
स॰
७

नतत्पर्यवसायिनं तत्र वैचित्र्यमतिशयोक्तिः संभवतीति तस्यैकोक्तेः नन्वेतावतास्याभावः श
क्यते वक्तुं ननु अनन्वयदोषः कश्चित् एवं हि तत्र विषयोऽत्र प्रतिमदलङ्कारान्तरमनन्वयस्य तत्त्व
नाश्रनीतिर्विषयत्वात् नैतत् अनेकधाऽऽगूढत्वेन व्यवस्थापितत्वेऽस्यातिशयस्याभावात् नेष्टत्वं।
कल्पनायाश्चास्यालङ्कारस्य संकल्पनीतिस्वयं कृत्यैव यथावस्तुभेदेऽभेद इत्येवंरूपातिशयो।
क्तिरत्रास्तु नैष दोषः गृहीतभेदाश्रयेन विषयविभागेनानेकदाभिहितत्वात् नस्वभावो वि
क्रियमाणत्वरूपत्वात् सर्वथा नास्यात्मभावः शाकाङ्क्षितेयमिति निश्चयः यथा वा नभायणार
तिपारिणावशाभिः श्रीवल्लभहृदितिहतारीमितबलाभिषुन्नः क्रतुरलेनैवमेवमप्यापितः
एवं तु रूढवैवस्मिस्तुक्रेऽमित्रशैलोपशोभितस्तत्रायामवमेयम् इत्यास्ता विशेषः एवं च यत्री
रूपेऽर्थे नानेकधालंकृते इति कथमत्रालङ्कारान्तरमत्रस्यार्थोत्पन्ने समस्त्रानेकधालंनि
मित्रैर्विविक्तस्यास्य तत्रसूपपन्ने इति तत्संभाव्यमाना हेतुः श्लेषोऽत्र स्यात् न तु सर्वथा तद
भावः अनन्यालङ्काराणां नयद्वैविध्ये विषयश्लेषाभावेऽपि विविक्तिसद्भावः तस्मादेवमा
हारुल्लेखरूपमस्त्वयान् एवमलङ्काराणां विविक्तविषयत्वेऽप्ययमलङ्कारो निर्दिष्टोनीयः
विषयापह्नवापह्नुतिः वस्तुतन्त्रप्रतीतिरिति केव प्रकृतानामपह्नवे यः स्फुटोद्दम्भ्यते
अत्रोपमानादारोपविषयापह्नुतावारोप्यमाणप्रतीतावपह्नुत्याख्योऽलङ्कारः नस्यैव
यो वेद्यस्वाभाव्यात्प्रकृतस्यैव कस्यचित्पः श्लोकपह्नवकोपह्नवः क्वचिदच्छाह्वरमस्यतः प्र
तिपाद्यकैर्वापह्नवतिर्दृष्टः एवं कमेवद्वयेवाकभेदः न नीयमहेवेकवाक्येवम अत्र योः ७

यथा यद्वेन्नष्टं ज्ञानजेलदलवल्लीलां प्रफुल्लनेन दाक्षेपलोक इ शशाके इति नेमं प्रति न
था ग्रहेति के मयेव दति विरहाकान्तनकृणोकटाक्षोल्का पातत्र णा किणाकलेकोकिने
नत्रम ग्रैवे दवस्य शशाकस्य पक्षवेडपालि मे शशाकपलिव स्तु किणवन इ दो वावे पोनाव
यच्चदन्तो गुप्यन्नीति निनिरवयम नन्न यथा हृते दोः पतिपो वकानव गुण: स्फार् यथा भास
रनेर मंडलमस्य द्वेति गायनाभोगो जिरायो घोजेगान मार स्यो क्षिप्त न मानपत्र मधुना पांडु ग्र दो ष ।
स्त्रियामानोम उजनाभिमान दलनो द्युगे के ह्वाकिनः द्वितीयो यथा विलसद्भ्रमरना रे
नेयनीला ब्रषडान्य पिव मतिमदा यः स यमा यः कृतानि नन्न ललितकलापे रमते योम ।
प्रेरेवितरत्न मक्षुता रोवसावर्य स्मिन्नः तृतीयो यथा उड्डीनत्रिनगे हरनेर वयूक ।
स्यात्कलोद्वेः क्रवशवोला मलहारवल्लि विलालसत्कापल्लवे ग्रनामापे वृद्विगुभि स्त्वदी
ययशासास्ये मरोयावनोग्रहेराजमत्राकक्रदशक्र नेस्यले: श्रमामः कृणः ग्रद्धसूत्र
मस स्थानेम मेश हू ग्रपा गोसा पक्ष्वान्येला इ यापि वस्मेत एतस्मिन्नपि भेदे पक्षवारोपोय
पो वेषयेश्र यागाप पो ये भेद हृयं मदोन हेवव विचनावहु मितिन भेदवेनगाणानम ना
गापक्षवद्वेके श्री रो पोनिर्वन रमुदा इ नम श्रोगापद्वेकेव पक्षवे यथा ज्योत्स्नाभस्म ।
क्षुरणा यवलालि धूलीनावका स्त्रीन्यं ते पलक्षम मन्दस्मिकाता त्रिकाण्वालिकीयम द्वीपा
द्वीपग्रमनिदयनीवेद्मु ग्रकपालेस्य त्लोस्मि अजनपारी मलेलो क्षानस क्षेलेन कवचिम

ध्व. ले.
सं.
८

नरसत्वेवस्तुत्वस्वरूपताभिप्रायेणवा: शशाङ्गलिंबप्यनवेण्यथा अश्मशिलावाप्यायसतमसासिन्ने
स्पृगादृशः स्मरः शर्वेण लब्धः एणुनक्षत्रभारोमिपतितः यद्वागाधारणाद्यशामपि स्तुताभिक्रु
हूतेशिलाद्यस्मस्पेयपरिणामतिरोमावलिवद्ग: इत्येवमसमेदशाधात्म्यग्रोरोपणाभानलेका
गलत्वेयितना व्यवसायगर्भीलक्षयति अव्यवसायेव्यापारसाधान्येऽत्युक्ता विषयविशे
षणानामेदप्रतिपत्ति विषयिणो व्यवसायः स चाद्विविधः साध्यः सिद्धश्च साध्यो यत्र विषये
णो सत्त्वेन याप्यनीति: अस्तत्वेन विषयेण तस्य धर्मस्य विषये रूपानिवद्धे विषयसंभवेन
विषयासंभवेन च प्यतीते: धर्मो गुणक्रियारूप: तस्य संभवासंभव प्रतीतौ संभवाश्रयस्यत
व्यपरमार्थतया सत्त्वं प्रतीयते इतरस्य त्वपरमार्थेन यासत्त्वम् यत्रासत्त्वं तत्र सत
त्वप्रतीतावव्यवसाय: साध्य: अतस्तु व्यापारप्राधान्यम् सिद्धो यत्र विषयो वस्तुतो स
त्त्वेनापि सत्त्वेन याप्यनीति: सत्त्वं वस्तुत्वं कस्यास्ये वानिमित्तस्याभावात् अतस्तु
व्यवसितप्राधान्यम् न च साध्यव्यप्रतीतौ व्यापारप्राधान्येऽव्यवसाय: संभावनम भि
मान: न वैकद्रव्यस्त्वासत्वादिश्च हेतुकल्पते न हेदवमप्रकृतानां गुणक्रियाभिसंबन्धात्
प्रकृतेनेव न प्रकृतसंभावनप्रवृत्ता सा च वाच्या द्वितीयादिशोहि: प्रदर्श्यते प्रतीयमानापि तु न
द्विविधप्रयोगः सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वे न च तथा प्रकृ
तस्येव तद्योगो पि न वे दितामिति तेन गुणानां प्रत्येकं च भावाभावाभिमान रूपतया हे ८

विच्छेद्यविषयत्वमभेदादेकस्य च घटस्यैके निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश भेदाः तेषां च प्रत्ये-
कं निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः तेषु च हेतुस्वरूपफलोभयत्वेनारूपत्वेन
षण्णवतिभेदाः एषां गतिर्वाच्योन्नेतव्याः तथापि इष्टस्याश्रयः स्वरूपोऽन्यत्वेनैव भवति हेतु-
फलोभयत्वभेदास्ततः पातनीयाः प्रतीयमानाश्रयस्यापि उद्देशतया तावन्तो भेदाः तथापि नि-
मित्तस्यानुपादानं तस्यासम्भवतीति नेमे द्वैरूप्येणोक्ताः प्रकाराः इत्याद्यनुपादाने निमित्तस्याक्षेपे-
णे उत्प्रेक्षणस्यानिष्पद्यमानकत्वात् आश्रयस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणं न सम्भवति न तदेवं प्रतीयमानोत्प्रे-
क्षायाः यथासम्भवं भेदनिर्देशः एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका क्वचिद् दृ-
श्यते क्वचित्पदार्थान्वयवेलायामसादृश्याभिधानादुपक्रान्तोपमावाक्यार्थतानन्तर्यसामर्थ्या-
दभिमतव्यापारोहक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति क्वचिच्च श्लिष्टशब्दाश्रयात् सापह्नवोत्-
प्रेक्षा भवति अतश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानेकत्वमस्याः सा चैतावत्पदैर्यत्नेनोदाहृ-
यते तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वल-
नकपिशे भाति निहितः स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवसमासिक्तपयसा कपालेनोन्मुक्तः स्फ-
टिकधवलेनाङ्कुर इव अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्षिता क्रियोत्प्रेक्षा यथा लि-
म्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः अत्र तमस्कर्तृकमेव व्याप्तिक्रियाफलतां गता अत्र लेपन-
वर्षणक्रिये तमोगते नेत्रनयोत्प्रेक्षिते इतरेषूपमेव नान्यैवता गुणोत्प्रेक्षा यथा एषा स्थ-
ली यत्र विचित्रतामथ च्छेमयान्नवपरमेकस्थाम अहस्पातेन हरणा रविदविस्लेषडः खा

अ॰ लं॰ स॰ ५

दिवबद्धमौनम् अत्र द्रुःस्तेशुणः इत्योत्प्रेक्षा यथा पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्येन गालो
चनेन रहागतेनाभिः स्वमत्वक्कलेन कृतो वैचिद्रुमयी वरेहि: अत्र वैदूर्यस्य दयेनादेकत्वम् ए
मानिभावाभिमानेनोदाहरणानि अभावाभिमानेन यथा कपोलफलकावस्याः कष्टमूना
तयाविधौ अपश्यन्तावितान्योन्यमीदृक्तां तामतागतो अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावा
भिमानः एवं जात्यादावभ्यूह्यम् गुणस्य निमित्तत्वे यथा नवबिसलताकोटिकुटिल इत्यादा
उदाहृते कुटिलत्वस्य क्रियायाः ईदृक्तां तामतागता विनयतां मतागमनस्य निमित्तोपादा
नेप्येते उदाहरणे अत्रोपादानेलिं पतीवतमौनिरस्युदाहरणम् हेतुत्प्रेक्षा यथा विश्लेषदुः
खादिवबद्धमौनमित्यादौ स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ऊर्ध्वं रज्जुश्च दिशामुखस्य वर्षमौवारनेत्रहूतेसमय
विलेख्य दिग्दन्तिनागायवहस्तु मतवल्लीकतिः स्वासमिवोत्समुज्झे फलोत्प्रेक्षा यथा
चोलस्य यङ्कीतिपलायितस्य भाललग्ने कंटकिनो वनान्ताः अद्यापि किं वानुभविष्यतीति
व्यापाटयन्त्रहतुमिवाक्षराणि एवं व्याख्याउत्प्रेक्षा यथा उदाहरणादि इदं तु प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा
महिलासहस्रभरितेन तव हृदये सुभग सा अमान्ती दिवसमनन्यकर्मा अङ्गं तनुकमपि तनुकरो
ति अत्रामान्तीत्यत्राव नेमाने वितिन नूकरणा हेतुत्प्रेक्षितिनम् एवं भेदानेषु ज्ञेयम् श्लिष्ट
शब्दहेतुर्यथा अनन्यसामान्यतया प्रसिद्धस्त्यागीति गीतो जगतीतलेयः अयं दहत्यविक
याचितानामतीवअर्थिभिः स्मरमार्गणानाम् अत्र यमविषयमार्गणशब्दः श्लिष्टः उपमापक
मेत्प्रेक्षा यथा कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे रोलम्बन्ति तमालबाल ५

मुक्तो ऽनेन संतिमो ऽलावणि कर्णाग्याविकवो ऽमलेनिकवयो ऽंके वकालाग्रहस्यासंतिश
श्चपेन्तेनालंवशिवे श्रीकंठकंठेविषः अवयवोपमेव प्रातिपदिकस्थः क्विविशेषमाना
त्क्विः विधावाग्रुत्व उपमाप्रतीतिः। यथाप्युपमानस्य शब्दकृते संभवो विद्यास्ते भवोस्याने।
उपेतायोपमेयवस्मानम् यथा वा विवहवांते केपदाधिवस्मृतादेतित्यादौ एषा च समस्तो
पमाश्रति पादकविषये पिरघवतिते कातिके माहितमीमांसायां वितेषु तेषु प्रदेशाद्
दाहृताः इहृत्नेग्रयाविलसभयामयेपविताः सापद्वेवाश्वेतायथा गतासुनीं तिभि
वहृनेनसमंत्रमपोरविलासितोऽ यथोलसत्केननतिच्छेनेनशुक्रोहृहासवविभा।
तिसमा शुरवेशहुमाहात्म्यात्संभावनम् अपरइवपाकशासनइत्यादौ वपरशाहृश
यागेउपमेयम् नत्वपोवान्नशहृतेनस्यातः पाकशासनत्वप्रतीतावप्यवसापसं।
भवादिवशाहृतेनचेतस्यचसाध्यत्वप्रतीतावुत्प्रेक्षैवेयम् इवशब्दप्रयोगेतसाध्या।
नारध्यवसायस्यातिशयोक्तिः अपरशब्दप्रयोगात्तुरूपकम् नेदं वक्तुं प्रकारो वाच्यप्र।
णावशिष्टेनापाउमेतायाद्हृत्येतायायमेश्यहृतेनमेवपितोपमेश्यहृतत्येतात्नेसय
मौध्यवसायवशाद्दमिनः उत्प्रेक्षानिमित्तेनाश्रीयतेन संबवाच्यएवानियमेन भवति
अन्यथा केश्यतिसहेतुः स्यात् यथा अपरपता विवादयामीसमादो अब्रकपोलयोः प्रक
नयोः संवृधिवेनोपात्तस्य तामनागमनस्य हेत्वरदर्शनमुत्प्रेक्षैतेन हेतुफलेवनवता।
मनागमनेतिमितम् एवमरूपणमवधारणाविरहविश्लेषः डः कोदिवबउमोनम्

प्र.ले.
स.
१०

इत्यचवत्प्रगगनस्य मोक्षनिमित्तस्य हेतुः । विनमुख्येतितनम् । न तु स्वेतरेणामोक्षनिमित्तमेव निमि-
त्तेनेयम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । स्वेच्छपात्मेत्वात्वाया यदत्र यसी पूर्व्वस्यन्दगतन्वेनेत्यालयेनेतत्र य-
मोक्षनिमित्तभूतः कश्चिन्निर्दिष्टः यथा स्वनःपाद्यार्दिङ्गमिनादौ । अत्र कुहिलवादिता ।
र्दिङ्गमेव वेलेवरागसागरस्येत्यादौ सेतोभकाविवादिदुगम्यमानम् । अत्र पर्सपवपमिन
ननेनन्त्रेत्यने न चापि निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा प्राप्या-
मिषकमतस्मिन्मुतितिष्ठामनिद्दिष्टाम् । चेकपलोकमनाभ्यामयविद्धलितेव भूः । अत्र-
गतने न विद्धलितत्वान्ये पमोक्षेत्वाकोपादिनिमित्तमुपात्तम् । अनुपादाने यथा लिप-
तीवतमोङ्गानि इत्यादौ अत्र तमोगतेन लेपनादिक्रियाकर्त्तृत्वेनोत्प्रेक्षायां व्यापनादि
निमित्तं गम्यमानं व्यापनादौ तस्य ताविषयानिमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यात् । न च विषयस्यागम्य-
मानत्वेऽपुक्तमेव साध्यफलोत्प्रेक्षायामपि ददेवतस्य कारणत्वेनैव निमित्तम् । तस्यानुपादेयत्वे
कस्यतत्फलत्वेनोत्प्रेक्षा स्यात् । तस्मान्नेत्र निमित्तस्योपादानमेव प्रकारान्तरम् । यथा रक्षे-
नात्रापरिवर्तनाय पुराणनमानामिवबाहूनानाम् उत्पत्तिभूमौ तरङ्गोन्मानोद्दिशि प्रतस्थे-
विकृतरस्याम् । अत्र परिवर्त्तनफलस्योत्पादिवाभत्कारणमेव निमित्तमुपात्तम् । तद्-
सात्वन्नेतायाः कृत्वाविभागः प्रचुरः स्थितो पिलस्तद्रवपारतादिद्रूपपरिवितः अत्र स्था-
शुवादिपाहवत्स्मरेषाहूपयोगाविनंकैमेव प्रतिपादयति यथा दाहेत्यक । अत्रैतवि दुम-
न इत्यादि एवमप्यवसायसमाप्यतायामुत्प्रेक्षाणां यसिद्धेवनिशयोक्तिलक्षयति १०

अथ वर्तिनश्चायाश्चे निश्चयोक्तिः अथ वैसादृश्ये संभवति स्वरूपं विषयो विषयी च विष
यस्य हि विषयान्तर्निगीर्णत्वे अथ वैसादृश्यस्य स्वरूपे ·· ··· न न च सादृश्यस्वरूपमायाश्चे
द्वे अथ वर्तिनश्चायाश्चे विषयग्राहात् सादृश्ये सादृश्ये न वा संभवति अथ वर्तिनश्चायाश्चे
न निश्चयोक्तिः अस्याश्च पञ्चप्रकाराः भेदे अभेदः अभेदे भेदः संबन्धे असंबन्धः असंबन्धे सं
बन्धः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च ५ तत्र भेदे अभेदो यथा कमले मनसि कम
ले केवले तेनान्वितकनककलितकायाम् सा च तत्र मारने रेखमान्पयस्यादिकेयम् अ
यमुखादीनां कमलाद्यभेदे भेदः अभेदे भेदो यथा अन्यल्लाटभावस्य कापि वर्तने न
च्छाया सा सामान्यप्रजापतेरेव वसंभवति अत्र ललाटभावादीनां समभेदेप्यत्र अन्येन भेदः
यथावा नारायण इति परिणतवयोभिः श्रीवल्लभ इति तरुणीभिः बालाभिः पुनः कौ
तूहलेनैवमेव सत्यापितः अत्राभिन्नस्यापि विषयविभागेन भेदोपनिबन्धः संबन्धे अ
संबन्धो यथा लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्स्वीकृतः स्वच्छन्दस्य सुखं
जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता को
र्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता अत्र लावण्यद्रविणव्ययस्य संबन्धे अस
म्बन्धः तन्वी लावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थो निबद्धः यथा वा अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिर
भूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः
कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः अत्र पुरा

प्र॰लो॰
स॰
११

णाप्रज्ञापति संबंधेऽप्यसंबंधोक्तः असंबंधे संबंधोपनिबन्धनं च्छ्या भवालोपहितेयादिस्यानमुक्ताफ
लेवास्फुटाविद्रुमस्यम् ततोऽनुगयोहिमदस्यास्यानाणोऽपयेलकृत्वः स्मितस्य असंभाव
नयासंबंधः अत्यता दाहोमः अप्रतिसमः अत्रयथा त्वाक्यः अगणोलोवितः स्वरताश्रितेन
केपदोपलतिकाः पाडिमि समत्वः किंवासकथयायास्मिवाद्भिमतिलोलावन्मार्गवानायते
हुमकच्छणीति कत्रुवेदसदमजस्याः स्थितिवनते अत्रतापादीनामसः अप्रतनाय संबंधे
पिसंबंधः सिद्धवेनोक्तः कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसः पौर्वापर्यविपर्ययात्तलयका
लवाह्या विपर्ययोयथाहृदयमधिष्ठितमादौ मालन्याः कुसुमचापबाणेन चरमरम
णीवल्लभलोचनविषयपदवीयामजनता तुल्यकालत्वे यथा अविरलविलोलजलदः कु
टजार्जुननीपसुरभिवनवातः अयमायातः कालो हेतहतः पथिकगेहिन्याः एवमुपद
र्शनमेदे पुभेदे अभेदादिवचनलोकातिक्रान्तगोचरम् अत्रचातिशयात्प्रयत्फलप्रया
तकालभिन्नं तत्रमेदाध्यवसायः तथाहि कमलमनन्यमालिन्यादौ वदनादीनां कमलाद्य
भेदेऽपि वास्तवे सौन्दर्यम् कविसमर्पितेन सौन्दर्येण तमेभेदेनाध्यवसितमेदं भेदवचनस्यानि भ
म ततश्चात्र अध्यवसायः इमध्यवसितत्वप्राधान्येन तु वदनादीनां कमलादिभिरभेदाध्यव
सायोपाजनीयः अभेदे भेदः इत्यादिषु प्रकारेष्वप्यतिशयः ननु ह्यसंमलद्वचनत्वप्रस्तादिसा
निश्चयलटमः तानि मिति तथा भेदेनाध्यवसितम् एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् न त्वभिप्रायेणोक्त
ध्यवसितप्राधान्ये प्रकारपंचकमध्यात्कार्यकारणभावनयः प्रकारः स कार्यकारणता ॥

अयालंकारस्य स्तावद्गुणत्वेन लक्षयिष्यते एवमध्यवसायाश्रयेणालंकारद्वयमुक्त्वा गम्य
मानौपम्याश्रया अलंकारा इदानीमुच्यन्ते तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैवि
ध्ये पदार्थगतत्वेन लंकारद्वयमुच्यते औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तु
तानां वा समानधर्माभिसंबंधे तुल्ययोगिता इवाद्यप्रयोगादौपम्यस्य गम्यत्वम् तत्राप्र
करणिकानामप्राकरणिकानां वा समानगुणक्रियाभिसंबंधेऽन्वितार्थत्वं तुल्ययोगि
ता यथा संजातपत्रप्रकराञ्चितानि समुद्वहन्ति स्फुटपाटलत्वम् विकस्वराण्यर्ककर
प्रभावाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः अत्रापदन्नवर्णनस्य प्रक्रान्तत्वाद्दिनानां पद्मानां
च प्रकृतत्वम् वृद्धिगमनं क्रिया एवं गुणेपि यथा योगपट्टो जटाजालं तारवीन्दुच्छटाञ्चितं
उविनानि नवा गोष्ठुयदस्यानिन सुखानाम् अप्राकरणिकानां यथा यावदस्य हृतना
पतितेस्मत्वे स्पानानि द्रनीलनलिनव्रातकोमलाग्रभवनस्य पूंजेरवहृपस्य रजः कयापि
तन्व्या नवाक्षिलतया च यशः प्रसृतम् अत्रगुंजेर्वशतिनाप्यिकाक्षिलतयोरप्राकरणि
कत्वे मार्जने क्रियागुणो यथा नरेन्द्रमारे वदद्धः कस्यचिन्नेन भासते मालतीशशभृल्लेखा
कदलीनां कठोरता अत्र कठोरत्वे गुणः एवमेषा वस्तुविधायात्मतानाप्रस्तुतानाप्रस्तुतत्वे
उक्तत्वेन तुल्ययोगितानामनियमसमस्तत्वे दीपकमुच्यते प्रस्तुताप्रस्तुतानां तु दीपके औ
पम्यस्य गम्यत्वे इत्यादि प्रवर्तते प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्मध्यादेकत्र निर्दिष्टः
समानो धर्मः प्रसंगेनान्यत्रोपकाराद्दीपनाद्दीपसादृश्येन दीपकाख्यालंकारोत्थापकः

तत्रैवास्य प्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः सच वास्तव एव एवंचात्र प्राकरणिको-
तेशुद्धाः प्राकरणिकेवा वैवक्षिकः प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्ववर्जितत्वादुपमा-
नोपमेयभावस्यानेकस्यैकक्रियाभिसंबन्धो दीपितत्वात्पदार्थत्वोक्तिः वस्तुतस्तु वाक्यार्थ-
त्वेप्यादिमध्यान्तगतत्वेन धर्मस्य हन्तावादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोस्य भेदाः क्रमेणोदाहृ
राजते मिहिरेण नभो रसनाकाञ्चेन स्मेरणीयौवनम् अयस्तेलघुनीयवस्तवानाथध्रुव
नमिदम् संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् प्रचक्रमे पल्लवराग
ताम्रा प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः कितवानां धनं नागानां फणमणयः केसराः सिंहानां
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानाम् एवं दीपकत्रयं निर्णीतं अथ चैवयथा-
नेककारणगतत्वेनैकक्रियं दीपकं तथानेकक्रियागतत्वेनेककारकमपि दीपकं
यथा साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धर्तुं विहायसा गन्तुम् न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं च महा-
त्मनाज्ञातुम् अत्रोपकरणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेन कुतूहलविशिष्टमनो निर्दिष्टं क्वा-
यां तेन मालादीपकप्रस्तावो ने रलक्षयिष्यते वाक्यार्थगतत्वे सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथ-
ङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा पदार्थालङ्कारो वाक्यार्थगत इति पदार्थगततुल्यकालानन्तरं वाक्यार्थग-
तालंकारप्रस्तावः तत्र सामान्यधर्मस्य वाक्योपादाने सकृन्निर्देशे उपमा वस्तुप्रतिवस्तूपमा-
वेन सकृन्निर्देशोपि स्यात् इवाद्यनुपादाने सकृन्निर्देशो दीपकतुल्ययोगितेत्यसकृन्निर्देशो
न्नदुक्त सामान्यरूपत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभावो वा आद्यः प्रकारः प्रतिवस्तूपमा वस्तुनः शब्द १२

स्य वाक्यार्थस्य वा बिम्बप्रतिबिम्बवाक्यार्थस्योपमामात्रमित्यर्थस्य ग्रहणात् केवलं काव्यसम-
मासस्यापात्ते रणादेत्यादि । दृष्टान्ते तु तीयप्रकाराश्रयेण दृष्टान्ते वस्तुते नेदं वमौपम्याश्र-
येणैव प्रतिवस्तूपमा यथा चकोराणां वचनं राश्रादिकाचामकर्मणि श्रावेणापवनिष्ठ-
णः सदृशः वनकर्मणि अत्र वचनं वसाधारणधर्मः उपमानवाक्ये निष्ठुणपदेन निर्दि-
ष्टः न केवलमियं साधर्म्येणापि वैधर्म्येणापि यथा चैवं तनावस्थानेविनावनीमनिष्ठ-
णः सदृशो वनकर्मणीति पाठे तस्यापि बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशो दृष्टान्तः तस्यापि न
केवलमुपमानोपमेययोः न बहुत्वेन सामान्यधर्मस्य प्रत्यवमर्शः अयं यथा अविरलैवि-
नपवनाव नरभेदैः किन्तु स्य गाम्भीरतामापानालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मध्याबलः
दैवीवा वसुपासते हिव हवः सारं न सारं खनतेजानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मु-
रारिः कविः अत्र यद्यपि ज्ञानाध्ययकोयमर्मानिर्दिष्टः तथापि नैतन्निवेयनमोपम्यविव-
क्षितम् तथाप्यविलेखनादावसंगवादिव्यवगुणासनादिना प्रतिबिम्बः द्वितीयो यथा कृत-
वगवीमिगुण्डिम नव्यया किमन्यदेव निहताश्रुनोरयः न मौमितिष्ठतिहितावदंगुमाव-
यावत्सायात्स्तुदयाद्रिमौलिनाम् अत्रानिहूतता वैरः स्थानादिना वैधर्म्येण प्रतिबिंबते सम्भव-
नात्र संभवनावस्तु सर्वे येनेनमानेन प्रतिबिंबकरणानिदर्शना प्रतिबिंबप्रस्त्वे नास्याल-
तेत्त्वत्र कवित्संभवनेवस्तुसंबन्धः स्वसामर्थ्यादिस्य प्रतिबिंबभावं कल्पयति कविरस-
नरन्वयवापादसंभवनावस्तुसंबन्धेन प्रतिबिंबनमातिष्ठते तत्र संभवद्वस्तुसंबन्धा यथा

अ.लं.
स.
13

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः अत्र
बोधयन्निति णिचावलम्बनामध्यां वर्णोऽप्रयोगात्संभवति वस्तुसंबन्धः असंभवद्वस्तुसं
बन्धा यथा अयन्नसौ बोधयस्यानि सवीवृकः स्पृशास्यपि ज्यः स्मरचापलीलाम् जटापिनद्धो
गवान्नरत्नमरीचिलीढोभयकोटिरिन्दुः अत्र स्मरचापसंबन्धिन्या लीलयावस्तुनरभूतेन
इन्दुना स्पर्शनमसंभवल्लीलासदृशीं लीलामेव गमयतीत्य हृद्यविषयकर्षात्मनीतिर्विव
कल्पनमुक्तेनत्थापि पदार्थवाक्यार्थवृत्तिभेदात् द्विधा पदार्थवृत्तिः समनन्तरमुदाहृता
वाक्यार्थवृत्तिर्यथा त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरी
करणं विधोः कैश्चित्तद्दृष्टान्तालंकारोऽयमिति यदुक्तं तदसत् निरपेक्षयोर्वाक्यार्थयो
र्बिम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्तः अत्र प्रकृते वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामा
नाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव न दृष्टान्तः एवं च शुद्धान्तदुर्लभ
मिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः
इत्यत्र दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या उक्तन्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः इयं च समासेनोपमाने
वृत्तस्योपमेये संभवान्न्यासित्पादिता उपमेयवृत्तस्योपमाने संभवादपि भवति उभ
यत्रापि संबन्धविघटनाया विद्यमानत्वात् न यथा वियोगिगौडनारीणां योगाङ्गनल
पाण्डिमा अलकस्य नसवक्त्रेन्दूरीमञ्जरीणाभरणेषु अत्र गौडनलप्रकृतेन पाण्डिम्नः खग्नेरीरे
णसंभवादौपम्यप्रतीतिः पञ्चमप्रकारः पूर्वलाम्यायेनापि भवति यथाश्रुणडापीर १४

सितबदरफलेवहिरूपारि वहिरस्थिरे यावयमिव गप्पस्तिथ्यान्मानेनागारिकफलेनेक्वचि
पुनर्निषेधसामर्थ्यादाक्षिप्यमाणाः प्रामेः सर्वधातूपपन्यासमवेति यथा ---- नयाविकिं
चिदेवचलनिहारागरुजे रत्नाभूतास्तु काभूतपरमेयाम्बरुतन्वमावन्देणीहृश्यागम् प
श्चाद्धमगानिदुःखेन शशिनः कान्तिः कुचाभ्यामपि तास्सम्बोसहेमेवबन्धकारिणा कमस्थली
विभ्रमः अत्र सुकेति निषेधपदेन दम्पत्योरुपन्यासादयोर्हेमगात्रिश्यामिरात्रिण्यने साचतः
योरनुपपन्नासनीसा दृश्यमानगामयतीति अत्रेमवद्धत्वसंबंधनिबंधनातिदर्शना भेदप्राधा
न्येउपमानादुपमेयस्याधिक्येविपर्ययेवाव्यतिरेकः अधुना भेदप्राधान्येनालंकारकथन
भेदोवैलक्षण्यमस्य द्विधा भवति उपमानादुपमेयस्याधिकगुणत्वविपर्ययेवाभावात् वि
पर्ययोन्सनगुणत्व क्रमेणोदाहरणम् दिङ्मुखः पत्मलतान्विलासमत्तणामहृस्य
मनोहरन्ते वापीषुनीलोत्पलिनीविकासस्वस्यास्तदलिनषट्पदोवाः क्षीणः क्षीणोपि
शशीभूयोभूयोभिवर्धते सत्यम् विरम प्रसीद सुंदरियौवनमनिवर्तियातंतु अत्रविक
स्वरनीलोत्पलिन्यपेक्षयाः क्षिमहस्य पत्मलतायाश्चाधिकगुणत्वम् शशिवैलक्षण्य
नगतस्यापुनरागमान् उपमानोपमेययोरेकस्यप्राधान्यसंबंधपरस्परमदाधेयमिव ये
सप्राक्तः भेदप्राधान्यरूपेण गुणप्रधानभावनिमित्तकमत्रभेदप्राधान्यम् सदृशप्रसु
कस्यगुणप्रधानभावः उपमानोपमेययोर्वाच्यैववर्तिके द्वयोरपिशाकरणीकत्वादप्रा
करणिकत्वादासहार्थसामर्थ्यादाने यास्तुल्यकत्वान्नम नन्वत्रतुल्ययोगितास्यानियमेनत्

अ॰ लं॰
स॰
१५

15

णाभावादुपमानत्वम् अर्थोऽस्यापि हि स्यादप्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दस्यात्र गुणप्रधान
भावः वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । तत्र नियमेनातिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । सा च कार्यका
रणप्रतिनियमविपर्ययरूपा । यथा भवदपराधैः सार्धं संतापो वर्धते तेन तन्व्याः । तत्र यमि
साव राकौ स्त्रं देन समं वदोयेन श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूला यथा अस्तं यातो विवस्वानम
हरिदुभिर्यमसंहितपत्नावलानि अत्राश्लेषमनेकश्लिष्टश्लेषमिश्रया भयार्थिवात् नन्वभ्या
न्नुपा यथा कुमुददलैः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि । अत्र विघटनसंबन्धिभेदा
द्विवनतलाश्लिष्टम् एतद्दृष्टान्तविशेषणपारिहारेण सहोक्तिमात्रेणालंकारः । यथा अनेन सार्धं
विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु इत्यादौ पुनरेकवचनान्तसाहित्येनोदाहरणानि
कर्मसाहित्येन यथा कुञ्जेनोत्पलेन सार्धं यस्याञ्जनोनाम कामयेवक्केवक्राभिधानेनवे
ध्याणामममोनवध्यः अत्र कर्तृक्रियापेक्षया जननयम्भसा अकर्मत्वम् । एवमा
लयान्विभवेत्नोद्व्ययते उद्भिन्नमदकौशिककलकलैः सार्धमुद्वेगमिनश्यापानाञ्ज
नकम्पेन यथावृष्टिका सार्धं समागास्फालितम् वैदेह्यामनसा समं वसहस्राकृष्टेनतो भाग
वशोकाद्दर्शितैकटलेन च समं मन्मथमेघशत्रुः सहोक्तिप्रतिभटत्वाद् विनोक्तिं लक्षयति ।
विना किंचिदन्यस्य सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः । सत्त्वस्य शोभनत्वस्याभावोऽशोभनत्वेनेह ।
यत्र कस्यचिदसंनिधानादन्यस्य साहित्याद्विनोक्तिः अत्र शोभनत्वाशोभनत्वम्
सता सुखेनाभिधानमन्यनिहन्ति प्रयुक्तान्तन्निहन्तिरिति व्यापनार्थमवेन १५

द्यानिष्टेनोविधिरेवप्रकाशितोभवति अथायथा विनयेनविनाकाश्रीः कातिशशिना
विना रविहीनामकविवेनकोद्दशीवाग्विदग्धता अशेविनयायस्यसमेयिश्रुतश्रीविरहा
यभिधानप्रुवेनाशोनवप्रुक्तम् अशेविनाशावृप्रयोगामनरेणापिविनार्थविरहार्थ
ध्याकथ्यविन्निमित्तीमवाम यथासहाक्रोसहार्थविवक्षापवच निरर्थकजन्मगतनलि
नयायानरपुत्रहितोविवम उपानिविद्रोरापनिष्कलैवहृष्टाप्रपुषानलिनीनयेन अ्ना
दोविनोक्तौरवबहिताश्रुदर्शनविनानलिनीजन्मनोशोभनत्वप्रतीतेः इयंचपरस्यवि
नोक्तिभंग्याचमत्कारातिशयकृत् यथोदाहृतेविषयेद्वितीयायथा मृगलोचनयावि
नाविविच्छयावद्दारशिभाप्रभाग्रनान्याः अत्रतत्पुत्रिस्सुदराशायोगप्रहृद्यतेनविना
नैरेहतः अत्राशोभनत्वाभावःशोभनपदार्थभंग्याउक्तः सेषाद्विधाविनोक्तिः अथ
नाविशेषणविच्छित्त्याश्रयेणालंकारद्वयमुच्यते तत्रादौविशेषणसाम्यावहेतेन
समासोक्तिमाह विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वेसमासोक्तिः इहप्रस्तुताप्रस्तुता
नांकचिद्वाचकत्वंकविप्रस्थापितमितिद्वैविध्यम् वाचकत्वंश्लेषनिर्देशभंग्याद्वयगुणाद्वा
नेनवाइत्यपिद्वैविध्यम् एतद्विभेदमपिश्लेषोलंकारस्यविषयः गम्यत्वेतुप्रस्तुतनि
ष्ठमप्रस्तुतप्रशंसाविषयः अप्रस्तुतनिष्ठंतुसमासोक्तेर्गोचरम् तच्चनिमित्तविशेष
णसाम्यंविशेष्यस्याविसाम्येश्लेषभेदः विशेषणसाम्यादिप्रतीयमानेनप्रस्तुतेनप्रस्तुतस्य

अ.वे.
म.
१५
15

विच्छेदकत्वेन प्रतीयते अवच्छेदकत्वात्तु व्यवहारसमारोपः रूपसमारोपेणाच्छादितत्वे
न प्रकृतस्य तद्रूपत्वं विना रूपकत्वम् नच विशेषणसाम्यश्लिष्टतया साधारण्येन औपम्यगर्भ
त्वेनैव भवन्त्रियाभवति नच श्लिष्टतया यथा उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं श
शिना निशामुखम् यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोपि रागाद्गलितं न लक्षितम् अत्र
निशाशशिनोः नायिकानायकव्यवहारप्रतिपत्तिः अपरिम्लानस्वरूपयोर्निशाशशिनो
र्नायिकात्वयमविशेषणयोः प्रतीतेः साधारण्येन यथा तन्वी मनोरमा बाला लोलाक्षी
पुष्पहासिनी विकासमेति सुभगा भवद्दर्शनमात्रतः अत्र तन्व्यादिविशेषणसाम्यात्स्त्री
ललनाव्यवहारप्रतीतिः नच लतैकगामिविकासरूपधर्मसमारोपः कारणम् अन्यथा वि
शेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य ललनाव्यवहारस्याप्रतीतेः विकासश्च प्रकृत उपचरितो
ऽयः एवं कार्यसमारोपेपि ज्ञेयम् इयं समासोक्तिः स्वीयेन तथा स्पष्टौपम्यगर्भत्वेन यथा
दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी केशपाशालिबृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा
अत्र दन्तप्रभापुष्पाणीवेत्यादिवशादुपमागर्भत्वेन कृते समासे पश्चाद्दन्तप्रभासदृशै
पुष्पैश्चितेति समासान्तराश्रयणेन समासविशेषणमाहात्म्याल्लताव्यवहारप्रतीतिः
अत्रैवोपरीतावधारणेति पाठे उपमारूपकसाधकबाधकाभावात्संकरसमाश्रयणे
न कृते योजने पश्चात्पुनस्समासान्तरमाहात्म्याल्लताप्रतीतिस्त्येयरूपकगर्भत्वेन समासा १५

नराश्रयणात्समानविशेषणत्वे भवन्नपि न समासोक्तेः प्रयोजकम् एकदेशविवर्ति
रूपकस्थलेनैवार्थान्तरप्रतीतेस्तस्यावैयर्थ्यात् न च बहुव्रीहिनिर्दिष्टेनोपमासंकरविष
यत्वमस्यायः उपमासंकरयोरेकदेशविवर्तिनोरभावात् न चैकदेशविवर्ति रूपक
मश्लेषेणाश्लेषेणाव भवतीति द्विविधम् श्लिष्टं यथा निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुख
निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोयमित्यार्ततरं रराम अत्र
निरीक्षणगुणाद्विद्युन्नयनैरिति रूपके पयोदस्य द्रष्टृत्वकल्पनेन रूपणामाने नायकसम्भ
प्रतीयमानो न्यायानिमित्तत्वेन भजते अश्लिष्टं यथा मदनाग्निस्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदंव
यविवकिलहृदयत्र्यम्लीढेफसधीलेवः क्रीडति लिपिभिः किं कायस्थानेनामबि
त्तत्रयन्यापि नविरहीप्राणेष्वायव्ययावधिकं मद्यः अत्र हि पत्रलिपिकायस्थस्याहृ
पुश्लेषणाभेदे रूपके द्विरेफसधीलेवैरिमेतद्रूपकाभिमितम् अस्यावयवः प्रयोगाद्दृते
नात्र समासोक्तिबुद्धिः कार्या न हेवं श्लिष्टविशेषणसमुत्थापिते का साधारणविशे
षणसमुत्थापिताद्वितीया साव्ययमेकार्थसमावाणस्याद्विभेदा उपमया साम्येविशेषणस
मुत्थापिताद्वितीया साव समकरसमासाख्याद्विभेदा रूपकसमाश्रयणाभेदद्वयसमस्त
नविषयः न हेवं पञ्चप्रकारा समासोक्तिः इयमुद्भटकार्यसमारोपणाविशेषणसामर्थ्येनाभ
यमयवेन प्रथममियसमासोक्तिः विशेषणसामर्थ्येयपञ्चप्रकारानिर्णीतम् सत्रेवत्रवा
रव्यवहारसमारोपपत्रजीवितम् स च लौकिके वस्तुनि लौकिक वस्तुव्यवहारसमा

अ. लं.
स.
१९
16

रोपः लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः शास्त्रीये वस्तुनि वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहा
रसमारोपः शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इत्येवं चतुर्धा भवति न केवलमुप
कारात् समासोक्तिः नैषा शुद्धकार्यसमारोपेणैव यथा विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति
कचग्रहं लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् क्षितिपतिवरादिकं श्रोणीविवाहूक
धनिवेश्मकैमरुत्प्रविहरणं तव प्रतीनामिति वारिमग्नो दृशाम् अत्र पत्रावलीविलेखनादि
शृङ्गारकार्यसमारोपात् वीररसे ऽङ्गकामुकव्यवहारः प्रतीयते विशेषणसाम्येनोदाहृत
मुभयमप्येतद्यथा निलूनान्यलकानि पाण्डिमानं कृत्स्नो यः स्वेदितः कपोलरञ्ज
निता हृतस्तेन यत्नेनीलाब्जकान्ते तवम् यातीनामतिसंयमाङ्कलपद्म्या समरो नीर
मैः किं किं कण्टकिभिः कृतं न नकाभिसारिकाणाम् अत्र नीरैः कण्टकिभिरिति
विशेषणसाम्यात् निलूनान्यलकानीत्यादिकार्यसमारोपः व्यवहारसमारोपश्च
कार्यवच्छेदे क्रमेणोदाहरणं यथा पूर्णामालिलिङ्ग सुवेभाशुदिशो बुद्धं बन्धुरं
शशिकलामलिवक्त्रभेदैः अनतिसमग्रवसुधापूर्णेन्दुनापाकि किं चक्रे कारे नकरणेन
दीर्घपाणिः लौकिकवस्तुसमादिमे दानानाभेदेष्वयमेवात्मन्यसम् यैककरूपमखिला
स्वापिहृतनिशुम्भपद्मैरचलमसंख्यनया प्रहृतम् लोपः कृतं किल परं तनुषां विभक्तेरे
लेहं सानवकृतं श्रुत्वैमवममेघ अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुस
मारोपः मीमांसकानामपनयन्ते यानीन्धनयत्नागतेन स्पष्टमेवमाकदाविदपियहृष्टो १९

पमानेनयत् अर्थादापतितंनयमवचनयत्तत्किंचिद्विदेणीइत्यालावण्यजयातिप्रमाणरहितेयेन
अमन्मथकृतम् अत्र लावण्ये लौकिके मीमांसाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः एवं तर्कागमवेदान्ता
दिः शास्त्रादिप्रसिद्धवस्तुसमारोपो बोद्धव्यः यथा स्वपत्नीलालतिनेकपाण्डहेतोस्फरदृशोप
नाविशेषम् मानानिराकरणमशेषमुत्तोपिकस्पाण्डित्यमखण्डमासीत् अत्र तर्कशास्त्रप्रसिद्धव
स्तुसमारोपः पाण्डित्यमाह ः प्रकृतेलक्षणयाख्याख्येयः तथामंदमाग्निमधुरयमापालादशित
शायसुचामवनमः इप्रयोक्तिमिजेमिपविरोदोषमाधुर्यपतेस्मसन्निधौ अत्रायुर्वेदशास्त्रप्रसिद्धव-
स्तुसमारोपः गंडातमदरतिनायहृतः स्मामंडलेवेदनेनतामावनतः सदाविदथेताला
देवुयागोत्सवम् एवंमन्मनः स्थितिंशुभकरीसामेवमानस्तनेवर्धतेविजयश्रियः किमि
वनश्रेयस्विन्नामेगलम् अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः प्रसर्पन्नात्मयश्चपिमद
तुमानेकरसिकेरापित्तयायानोपरिमितवानितपरिजहत् अत्र हृषद्यापारोरुकवरघेयि
न्यवमितोनवाच्योनोलक्षणवहदयसस्यागुणवाण: अत्र भरतादिशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमा
रोपः तथास्वगुणगणगानतेनश्रृंगारादिरसव्यवहारः प्रतीयते यतोरसानन्तानयशस्ति
तेयानाध्यवमानविषयानशेहेरभिधाव्यापारेणावाच्योह्रतः तवततनणाशावरः किंतुवि
गलितवेद्यांतरत्वेनपारिहृतपारिमित्यो ब्रह्मलक्षणाद्वैतव्याविषयितोत्कार्यानुकरटेग
नमपरिहारेणसहृदयगत इति प्रसर्पन्नात्मयैविन्यादिरपेदेरसप्रसप्रतीयते एवमन्यदपिसे
यम् पश्यतीमयैवयत्रतिपन्नात्मानमभ्येतयत्रउदानिमध्यमापिमधुरधन्याजिज्ञासा:

अ. लं.
सं.
१२
17

सात् । चारुस्मारणं चापलं विनश्वरतां वाक्यवक्ता साकल्यं दृष्ट्वा नैव परपाश्रमोसहर्हः क्रोडाईहृच्चालिंगने
प्रत्यंग्रभिदेव व्रतिलौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः लौकिकवस्तुव्यवहारश्च रसादिभेदाद्बहु
भेदस्तत्र केयाकु । तत्र शुद्धकार्यसमारोपे कार्यस्य विशेषणानां सौपचारिकमाश्रित्य विशेषणसा
म्यादि निलक्षणं पूर्वं शास्त्रानुसारेण विहितेन यथा कथं चिद्योऽप्यम् इहलग्नपेदं यत्नः पाण्डुपयोधरे
ण शशवत्तदधानाः इत्यत्र लक्षणाभ्रमः प्रसादयन्ती सकलंकमिंदुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार इत्यत्र ।
स्त्रीनावद्रविशशिनोर्नायकत्वप्रतीतिः नचात्र विशेषणसाम्यमिति साक्षात्तत्प्रसादयन्ती
सकलंकमिंदुमिति विशेषणसाम्याच्च रवेर्नायकत्वप्रतीतौ तदानुगुण्यापातयोः समासोक्त्या
नायकत्वप्रतीतिरिति चेत् अत्रैतावत्तनाभेदेयत्नुद्यनाश्मेतानि विशेषणे कथं साम्यमिते
हिहम् नैवैकदेशविवर्तिरूपमोक्रायस्यसामर्थ्यान्नायकत्वप्रतीतिः स्यात् तत्कथमसंव्याव
स्थायेत एकदेशविवर्तिरूपमायादि प्रतिपदेनोक्तानन्तसाकेन प्रतिनिषिद्धसामान्यल
तणादीनां वाच्यानां यालक्षणस्याश्रयापि संभवात् अथ्याचनोपमानत्वेन नायकः स्वरूपेणाप्र
तीयते अपितु रविशशिनोरेव नायकत्वव्यवहारप्रतीतिः तयोरेव नायकत्वात् तदवतोइद
नात्वेत्तनाभमिन्युरास्थितमपि शुद्धोपमानत्वेवस्तुपर्यालोचनेन तयोः पदे यत्तुविसंचारणीय
इदं चापाभं न स्वतंते द्रष्टानेति प्रतीतेः यथार्थमानुद्दोनीन्यायेदेपिसंचार्यं ते विधिः एवमि
यस्तूपमानुप्राणितासमासोक्तिरेव इहतुपुनः नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः
पदेपदे विभान्ति सवक्रवाकैः स्तनैरिव इत्यादौ स्वरःश्रियां नायिकात्वप्रतीतिरिति समासोक्त्या १२

विशेषणसाम्याभावात् नसामायिकाद्योपमानेनेवप्रतीयते नत्तसमवः श्रीयमेवेनना
यिकात्वप्रतीतिरियं केदृशाविवक्षितमुपमेवाद्गुणरायाणावेनरभावात् येत्सेनात्रकोनेब
शुपसंश्लेषेव यत्र तु केशपाशालिङ्गदेनेत्यादौ समासोक्तावाग्रुपमायाःसमासेनेण
विशेषणसाम्ययोगमयितनेशक्यम् नेत्रोपमागर्भविशेषणाश्रमाविनासमासोक्तिरेवेति
नविरोधः कश्चित् सा च समासोक्तिर्यत्र तत्र यासेन कश्चित्समर्थ्यकागतत्वेन सम्भवति क्रमेण
यथा श्रेत्रोपपृष्ठशारदाशशाङ्कशाहतमयोशाननेडिक्कटातीकासान्मेसोभायेपशुणोर्गा॰
णानामनवहः परिग्रहणायापागणम् अप्रसमामगजिरीषस्त्रीविताकामनविनेः अ
नाकाक्षजगन्स्वर्वनोसंयेयामननेनरविः श्रेत्रोपपृष्ठेनेनशानननिदिक्कटातवेनेवश्ये॰
शाकपारदानायकनायिकाव्यवहारप्रतीनेसमासोक्तालिङ्गितएवार्थोविशेषरूपः
समानाश्रयेणार्थानरस्यासेनसमर्थ्यते सामान्यस्यचाश्लेषवाशाद्ध्यानम् शानन
डिक्कटातेतिश्रेोपसागर्भविशेषणेनसमानराश्रयेणाश्रसमानम् अग्रसमामेषासोदानस्त्री
शाहस्यसामान्येनस्त्रीनमात्राभिधानानसामान्यनूपार्थोलिङ्गाविशेषनिर्देशगमेणाक
तेपानवद्येनोस्याप्तिनयासमासोनासमारोपितनायकव्यवहारेणचविसंख्याहेना
नेनविशेषद्वपेणसमर्थ्यते आक्रुहि्वराविगलत्भुजङ्गोद्भोगानिर्मोकपट्टपरि
वेशान्तयात्रराशेःमथ्यमथाक्षुपशमार्थमिवाशुयस्यमन्दाकिनीविरमेवहनपादमूले

प्र. ले.
स.
१८

अत्र निर्मोकपदत्वपक्षेणैव समारोपितया भेदाः किन्नायदृष्टे छद्मनेत्यादमलवेष्टनेन नन्वलवराण
वेष्टनेत्तनेस्त्रिषमलयातिशयाकाप्यवसीयते तथाप्यवसितेमयथयायाग्रुपशमार्थ्यमिवेत्र
त्वेत्ता अप्रत्यापयति सोत्याप्य मानेवात्र राशिमेदाकिन्यो भैरे पत्नीत्यवहारात्र्ययोन समासो
ङ्गीकरोति एवं चोत्पत्ता समासोत्मैवकः कालः न स्वित्तनानीवद्वनस्थलीनामित्यत्रापि
वनस्थलीनां नायिकात्यवहारेऽप्युत्तानत्र अविष्ट समासो किमूलपव एवमियसमासो
क्रियनेत्प्रपूर्वेरूमनयादिशास्वयपदत्वैरूपा विशेषणानामियापवपरिकरः विशेषणावेवि
यपूर्वावादेस्यहतिर्देशः विशेषणानासामिअपूत्पवश्रनीयमानार्थाग्राभीकारः अतएवअ
मन्त्रामीरपदत्वान्नाग्रमधनेविषयः एवंअप्रतीयमानाप्रसवाद्यान्मुखविशत्वविकरदृतिसा
षकेनाम यथा राज्ञामानयनस्यकारकभूतो अयोयनस्यात्र तः प्रत्यक्षकवेयवस्मिन्
तः कोतासमशल्यस्य पीतेनस्यमयायपडवव प्रकेशावराकषिणः कास्मजीवतयवतीत्वम
कारत्व गणादरस्थवत्तसः अत्र राज्ञस्यादेसो न्यापावपदस्वम्भावाभीरपदत्वम् एवं भेदाराज्ञस
नाधनराजवल्लभमहूलणापदासिन्कणीसापूतरतेनभीमान्द्रः शासनमित्यादौ तेषम विशे
ष्यस्यापिमास्मदृष्योवीणादानुग्रहः केवलविशेषणासामन्यसमासोकाकृत्के विशेष्यस्यापिसा
भेदृष्योवीणादानुग्रहः केवलविशेषणसामान्यसमासोकाकृत्के विशेष्यपूर्वकविशेषणसामान्य
त्वयित्कमदगुणे नत्रद्रष्योः शाकरणोयो अशाकरणाकयोवीणाकरणाकायाकरणक
यावात्स्वियपदरोपानिवेयनेस्त्रेषः नवापयकारदृश्य विशेषणाविशेष्यसामान्यएव भवति १८

तृतीयस्तु प्रकारो विशेषणसामस्य एव भवति विशेष्यसामस्यन्तर्य प्रकरणादिना वाक्यार्थ-
नियमेनार्थान्तरवाचि वैनेविषयः स्यात् आद्येतु प्रकारद्वये पदद्वयार्थयोर्वाच्यत्वम्
श्लेषवद्द्वयोर्वोपादाने इति तृतीयप्रकारविषयेणैवोक्तम् विशेष्यस्यापि सामस्ये इति वि-
शिष्टप्रकारद्वयविषयम् क्रमेणायथ्यायनधल्लमनोभवनवलिजित्कायः शुभ्रास्तीह-
नोपस्थानेहनभुजंगहारावलयोगांगवयोधारयन् यस्याङ्गः शशिमौलिर्हर इति।
त्तं संवनामामतः पायात्सत्वयं संयकतत्वकरल्लोसर्वदोमाधवः नीलानामाकुली
भावेलखेभूरिपिप्पलीशुखेः महपोवनहस्रलाक्रमलानातदीतले खवक्षोपजातविष-
मोपिनय्यातिवक्रंदहीनिमागेणावेनेषु रहानिङःखम् मोहात्समारोहप निजीकृत-
मध्याकोडेकद्घमनोभवरेवषड्डविदयः श्रत्र हीरहरयोद्वयोरपि प्राकरणिकत्व
पमानानरगणाणोवप्राकरणिकत्वादप्राकरणिकत्वम् ईश्वरमनोभवयोः प्राकरणि-
काप्राकरणिकत्वम् पद्यवशाहाघ्रोभयगतेनेनवनेमानत्वाद्विविधः नेशेलानादिद्व
रेभद्रान्यपत्ने भेदश्रगाह्याम्येवैतेश्लेषोयत्रप्रायेणपरभेगाभवति प्रथेश्लेषकल्पश्च।
स्वरादिभेदोनास्ति अथएवनतत्रसभंगपदत्वम् संकलनपातमयश्लेषः यथा वक्रोक्तौ द
वविकयाभेननोलेजलेः संगतमादयानाः निःस्पृहाः पुष्पवृन्ते विषमगामपद्माविरे-
ज्ञः श्रमणाययाचा श्रत्रातकलूदनसिम्मात्रावत्श्लेषः नालम्बिमाहेयशाहूश्लेषः अभ
ववटनायाश्रभयश्लेषः ग्रन्थगौरवभयानहृष्यक्षोदाहृतम् पद्यनाम्प्रामेषलेकानोने

सं॰ टी॰
स
१९
19

ष्ठूयमाणाः तन्नायककानामस्यातिभोग्यानि इत्यादिनि केचिन्न येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्का-
यः पुरास्त्रीकृत इत्यादि विविक्तास्य विषय इति निरवकाशत्वाभावात्तस्य बाधकत्वमित्य-
र्थः सद्संकरो द्वर्बललोद्याच्च तमित्यत्र नचैतदेषामभिप्रायः इह प्राकरणिकाप्राकर-
णिकोभयरूपानेकार्थशब्दावलम्बनेन तावद्वस्तुतिश्लेषोपमालंकारः तत्राद्यप्रकारद्वये तुल्य-
योगितायामेव विषयः तृतीये तु प्रकारे दीपकं भवति इति तावदलंकारद्वयमिदं श्लेष-
विषये व्याप्याव्यवतिष्ठते तत्र च बालकाद्यानन्तरं पाण्डुस्थापनमिति तावत्त्रिविधविकल्पस्येव
षयः अत एवालंकारान्तराणां बाधितत्वात्तान्यत्र भासावेशात्तावद्व्याख्यानम् येन ध्वस्तमनोभव
नेत्यादौ च प्राकरणिकत्वादर्थद्वयस्य तुल्ययोगितायाः प्रतिभानम् श्लेषालंकारे
णाभावस्य चेलोकवदाश्रयाश्रयिभावेन चोपपत्तेः एकस्य द्वयमित्यादौ श्रुत्यर्थद्वयस्याश्रि
तत्वादयमर्थालंकारः नालमित्यादौ तु यावता एवमर्थः सः शब्दश्लेषावेतावेवाह इत्या
श्रुत्याश्रयाह इत्याश्रितत्वाच्छब्दालंकारोयम् यद्यप्युभयथा भेदः इति दर्शनं तथा
केह द्वमित्यादावपि शब्दाश्रितोऽयम् तथाप्युपपत्तिकत्वाद्ब्रूमः अभेदस्य तु नीतावेक
तावत्साधारणत्वे शब्दभेदः नालमित्यादौ तु प्रयत्नादिभेदात्पाणिनीयं कल्पवशाद्भेदः
अतश्चाद्वैतैकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दाश्लिष्टत्वम् शब्दस्य तु जतुकाष्ठ
न्यायेन स्वयमेव श्लिष्टत्वम् एवं शब्दाद्वयव्यक्तिरेकाभ्यां शब्दैकवाच्यत्वाच्छब्दालंकारत्वमि
ति चेत् न आश्रयाश्रयिभावेनालंकारस्य लोकवद्व्यवस्थानात् एवं च सकलकवृत्तमे १९

नज्ञाने संप्रतिस्व योग्रु विंव मिवेत्यादौ नञ् गुणक्रियाद्या स्यव क्व हेत्वाम्य गुणमात्र योजक
मिति रूपक प्रतिभोत्यत्र निदेतः श्लेषपवाद समं श्लेषवाघेन रूपकेऽरूपकदेन कं श्लेषस
न नीयकत्वा यो रूपके एव विश्रान्तिरिति रूपके णा श्लेषो बाध्यते श्लिष्ट विशेषणानिवंप
नायो व समासोक्तो विशेषणस्यापि गुणत्वा श्लेष स्य बाधिकाः समासोक्तिः इदेन इयी मुयाधि
प्रश्लिनो नरात्स्य यद्वाहुल्यो प्रस्य गमोद्धिवं स्यात् मध्य लक्ष्य शलात्यनिति ननपव विशेषाख्यव न
वाग्निमध्यम प्रवज्ञके विवस्वतो वलहेतमभावि शुधः प्रदेशासयोगालक्षणा यत्यानि तदेव
वदवाग्निमध्यप्रवेशः तेन श्वापिद्वयोमर्त्यन संबंधिकारणगामनरूप विरुद्धा वरणादेन
काम्यापतितत्वाग्नि प्रवेशाख्यासनिपातो नत्याश्लेषस्मलयाभेदेनाघ्यवसितो सोयमतः
क्रियायोगः तदुक्तं काव्यमत्ये व तत एव श्रुते इत्यस्यता ख्यातत एव निपातमहो विरोधालंका
रालंकृतो यो हेतत्वे तोऽयं यत्न श्रुते इति फलतेन अन्यदेन फलयोहेतूपाद्यत्रात्यतो विरो
धालंकारस्य विरुद्धा सत्वलक्षणाम् प्रत्ते विरोधाभासतत्समये एव हेतु फलायंश्लेषे
ष्यानम् इत्यरकालेन विरोधसमाधिः श्लेषस्य व सर्वालंकारापवाद त्वादिरोधं प्रतिभोप्य
तिदेवं यं श्लेषः यथातद्य त्यता भिधेयुपरत्वे प्रियाकुत्सश्लिष्ट शत्रु मादिस्मावत्स्यमाणा
श्रमि ह गुणवत्प्राव र्षभियानत्यवके तत्र यायें किं श्लेषः उत शतु शाक्तिमलतोधुनि विनि
विवाघेते नत्र नत्वा व श्लेषः प्रथमं हृदयस्या विनेत्रतां भिधेयो पलत्याव कृमानिष्टः नापिध
निः उपलेप्य सापि स्याःसंबद्धा भाबान्देनस प्रपमानोपमेयव्यवस्याविवक्षणात् नः

ग्र.ले. वाक्यगतिरित्ति तद्व्यक्तिकर्तव्यम् उच्यते श्रेषस्तोकनयेनाग्रहणेनैवेन रगायैवित्वपदंतिने
स. ष्टयः नन्वा हि शक्तिग्रहणेऽत्र क्लिष्टोऽधना वधीनर स्पात्सदृध्रुवाल्लेवधार्थे मोपसेकल्प्यते सव
२० स्तेवधः प्रकारान्तरेणोपलक्षणादिल्लेणयाशुपणारोपितेशाकः स्यात् नन्वेवं समभिलिव्या
ल्लेणोपमार्धेनावल्लधत्तिरोपिसदेयानेनात्तत्तसमीचीनः स्यात् अत्रवलुप्तलेकारोष्व
20
ल्लवशाहाघचावभासेन श्रुपानेवेनसेवेयः शाश्शाक्यऽर्थोऽहिचेत्निन्यापमारवयवेतेदि
याशाङ्शाक्तऽवऽकः पवश्रुतेऽपि यचरूवनोव्यापारोऽस्ति न वशाङ्शक्तिमल्लोवा
ल्लधनिवोद्भवः यथा मघः कौशिक इति भगवच्छब्दादाकाशराजुरसान्वकाममर
कानिवल्कलयरोगाजालशेशेने यथो नक्तानाख्यत्समानयसूलेकलधानेः सप्तलाक्षि
भिः केरलक्रमपुराकरेत्नमिवलिप्रपतस्पत्निशा इतिहरिचेष्टदवारेन प्रवृथमानव
लाकाशगुणमवाजशाह्यामिपेयेस्त्रपृपृथिवेदृशोहिनाभोक्षनन्यामोऽस्निययोशी
नयोवधावुक्रमप्रदेविश्रद्धयारात्नोविशयामित्रसपादितोपद्रववशान्वानः स्वराष्ट्र
काचाराणसेोपनिषद्ध्यानेतल्लवित्तम नव्याव कौशिकशाहृः प्रकृतेऽहलूकेया वंते
नेलवनीयाचेविध्यनेनत्वविश्वामित्रहृतिः वल्कलसत्वनामासोपहसत्ववनीयार्थे
नेरपेत्तणसाहपसमवमात्रणविश्वमत्तोत्तम अतस्पशक्तेत्तवतीयस्सवयाश्क
हशाक्तिमलावक्तधनिस्यम इदव शाहृशादावसदृग्रहमलकवचववेममसजाव
वैकेरलपः सकद्दः पभवानिकृवयोरदनगाव्याससेगः वदासक्तिनिनेवपतनिवा २०

णयोर्यः सत्ताङ्ककृतिर्योमेवालेलत्रातिवन्नानहिंवहिंसवलेवलोकः किं च पाककृपाहस्त
श्म्याघलेकाशनरविविमोघ्रेषसाविषय इति नाशङ्कनीयम् अपकृतेरचविद्यमान
त्वात् वस्तुनोपकृतस्य सादृश्यपोषमशयहतेनोपमपकृतिरलेकाश इति चेत् न उभय
थाप्यपकृतिसम्भवात् सादृश्यपर्यवसायिनापकृतेनापकृतपर्यवसायिना सादृश्ये
नत्वनोपापकृतस्य सम्भवयोपविद्यमानत्वात् सादृश्यपव्यतिरेकेयपत्रापकृतोसाववपकृतिः
श्रपकृतावाय सादृश्यपञ्चासेपत्रायाप्यपकृतिरिति सङ्क्षेपः अथायमुपस्त्वावेपवादाहता
रितीयात्वयासश्रविदक्षिणानेनालेकाशनरविविमोनासविषयोस्तीति सर्वालो
कापवादोपमितिश्चितम् प्रस्तावाद्यप्रस्तवपात्तेः समासोक्तिरुक्ता अधुनातु
नद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते अप्रस्तुतात्सामान्यवि
शेषभावकार्यकारणभावेसारूप्यवप्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा इह प्रस्तुतस्य
वर्णनामेवाशुक्रमप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतपरेवनतुकदाचिदप्युक्तस्यात् नवाप्रस्तुता
नर्थेप्रस्तुतप्रतीतिरतिप्रसङ्गात् सम्बन्धे च सम्बन्धोनियतिविधसम्बन्धमितिवक्तव्ये न
सम्बन्धात्प्रतीतिरित्युक्तेनापपत्तेः त्रिविधश्च सम्बन्धः सामान्यविशेषभावः कार्य
कारणभावः सारूप्यं चेति सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामा
न्यस्य प्रतीतौ द्वैधम् कार्यकारणभावे तु नयैव भङ्ग्या द्वैविध्यम् सारूप्ये त्वेको भेदः
इत्यस्याः पञ्चप्रकाराः तेषु यापि सारूप्याद्धेतुके भेदसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यमवाच्यस

प्र· ले·
स·
४१

सेभवासेभवोभयत्र पर्यनाभिसंधयः प्रकाराः श्लिष्टशाहृप्रयोगे येनवर्योनन्यासस्त्यावाच्यवाक्षेवाडे
शाषः श्लेषहृनेकस्याथेस्त्ववाच्यत्वाभिसूक्तम् नचैसामास्त्याद्विशेषणप्रतीतौ यथा नौलाषि
किञ्चिपद्द्गणोद्वकाभिष्यजेनाणिष्टरणाणीव श्रुणोवद्दतामत सोलस्सकालपदिश्रस्स
पाद्दिजम् श्रुत्रपद्दस्तवयेविशेषणस्त्तेनसामान्यमभिहितम् विशेषास्तुसामान्यपनौनाय
था यतनस्यसुवाकियत्कमलिनीपत्रैकणापायसायन्त्मकाभणिविस्य ममतजनः स्पृएव
न्यदस्मादपि श्रुत्वेत्यपलघुक्रियायाविलपिम्यादीयमानेशनेस्त्वेवास्त्योयगतोहहम्रतुटि
नेतिह्यातिनानः मुक्ता श्रुत्वजडानामस्थानपवोयमइतिसामान्येप्रस्तेनविशेषोभिहितः
करणाकार्यप्रतिपत्तौ यथा पष्णामः किमयप्रप्रयनइतिस्थेयंमयालेखिनंकिंमोनाल
यतीनयवलशवः कोपस्तयाणाश्विनः इमन्योमविलनतइघिवनेनसिमवस्त्यानेरस
ध्वाजेहासितेमयायुतिहेतवमस्तवालया श्रुत्रस्त्याधारायिनूढोमानः कथन्निहतइतिका
येप्रस्तेनेनिहतेकारणमभिहितम् कार्यात्कारणप्रतिपत्तौ यथा इहुलिमइवाजनेनहुड
नाइघ्रिगीणामिवप्रस्तानाकणामेविद्रुमदलप्रायमेवहेमयभाकाकेशपकलयाभिका
किलवधूकंद्दषिवप्रस्तेनसीनायाः शुवनस्तूदनणिविनोवदोःसमाद्दो इव श्रुत्र संभाव्या
मोनेतिह्यादिग्तोतेरजनलिमवादिभिः कार्यद्दूपप्रस्तैनेलोकोनशैवदनादियानः सोदय
विशेषः कारणरूपः प्रस्तनः प्रतीयते नेतेयमप्रस्तुतप्रशंसानन्तकार्येकारणगम्याते
यनालेबालकः सासः कवाचानाद्रणप्रस्तनः प्रकारिम ४१
प्रस्तुतप्रशंसायाभिधमाणामाम

न्नवलयोगजात्स्वरवधूजन इति तद्युक्तं चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य
श्चालिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् इत्यादावस्य प्रसिद्धपर्यायोक्तविष
ये प्रस्तुतप्रशंसा प्रयासः अत्र हि राजा स्वरवधूरतेन लेखालकत्वादिना कार्येण कारण
भूतो राजा स्वरवधः प्रतीयते राहुवधूरतेन विशेषेण वर्णनोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कार
णभूतो गम्यते एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् तस्मादप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वात्
पर्यायोक्तस्यातिविषयत्वप्रसंगः नैष दोषः द्वयत्र कार्यात्कारणं प्रतीयते तेन तत्र कार्यं प्रस्तुतं वाच्
कृतमिति ह्यपीरीतिः न त्वत्र प्रस्तुतत्वे कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्णनीयत्वात् तत्र कार्यमुखे
कारणपर्यायेणाभिमतिपर्यायोक्तालंकारः न त्वहि कारणमप्रस्तुतं या कार्यमस्याति शायेनसौ
दर्यमिति निदेववर्णितत्वयथा कोदाहरणहृय अत्र हि राज्ञा स्वरवधवन्मा स्वरवधूर्तोनो
विभ्रमगवन्नभावजन्यत्वात्प्रस्तुतत्वेनैव पर्वरीढवधूर्तोनोतेपि तेयम् न तस्मान्नायमप्रस्तुत
प्रशंसाविषयः यत्र पुनः कारणस्याप्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतत्वे वर्ण्यते तत्रास्यैवाप्रस्तुतप्रशं
सा यथा इन्दुर्लिप्त इवेत्यादौ अत्र हि हृदयः स्फुटमेवाप्रकरणिकः तस्यातिसूक्ष्मभूतानां
मुक्तादीनामाकारणिकत्वात् तेनात्रेन्द्वादिगतेनाञ्जनलिप्तत्वादिना प्रस्तुतेन कार्येण प्र
लिङ्गसौदिगतसौन्दर्यमहत्त्वरूपालौकिकातिशयाम्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसासौ एवं च यत्र वाच्यो
पाथ्योर्नैतादृशमेव स्वोपस्कारकत्वमाहुरयति तत्र पर्यायोक्तम् यत्र पुनः स्वात्मानमेवाप्र
स्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं समर्पयति तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः तेन ध्वानयापक्रिय॰

या राजनराजो स्तनानपादयति मांहृद्योपि नलीस्थिताः हृद्ये भोजयमां क्रमारसवि वेनोद्यापि किं
अ.ल. गुज्यते इत्यत्रानङ्गकाल्लवारिभवने त्रुकोधयेः एवंरक्षिं त्र्यस्थानेवलोकयन्त्य वलभावे केको
स. माभाषते इत्यत्रपर्यायोक्तमेव वोद्धव्यम् अत्रैवत्वद्वयायोयलेत्ताउद्रुमवदयः एलव्यगताः
२२ इति कारणत्वं रूपेण वाच्यस्य प्रस्तुतेनान्वाकार्थरूपापर्योप्रस्तुतेनैव राजत्रु कर्त्तृज्ञानस्याप्रस्तुतेना
प्रस्तुतार्थप्रतिरूपात्मानं समर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशंसैवात्र नान्येति वर्णयन्ति सर्वथापर्या
योक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागः स्फुटीनिरूपणवेलायां स्थितम् एतानि साधर्म्योदाहरणा
नि वैधर्म्ये यथा धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनि
वारिताः अत्र वातानां धन्यत्वमप्रस्तुतादुपात्तं हृदस्य धन्यत्वमिति वैधर्म्येण प्रस्तुतोर्थः प्रतीयते वा
च्यस्य सम्भवे एतान्येवोदाहरणानि असम्भवे यथा कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शा
खोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वा
त्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे अत्र चेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका
नोपपन्नेति वाच्यस्यासम्भव एव प्रस्तुतप्रतीतिनान्तरीयकत्वं स्फुटमेव न तदध्यारोपेण प्रतीतिरिति यु
ज्यते एतत् उभयरूपत्वे यथा अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः कथं कमलना
लस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः अत्र वाच्येर्थे कण्टकानां भङ्गुरीकरणे हेतुत्वं सम्भवति छिद्राणां
त्वसम्भवि तदुभयरूपत्वं प्रस्तुतस्य नान्तरीयकेण प्रतीतेस्तदध्यारोपान्नैव सङ्गतमेवेति हि तिना
समीचीनं किंचित् एतदेव श्लेषगर्भीयामस्याप्युदाहरणम् न दत्रसामान्यविशेषभावेन का २२

र्यकारणेनेन सामान्येनान्वयेऽर्दं पंवकमुद्दिष्टं तेनोक्तयोः सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयो
श्च यदा वाच्यत्वं भवति न वाच्यत्वं तदन्यासामभिभावः स्वरूपयोर्वाच्यत्वेन दृष्टान्तः अप्रस्तुतत्वेवा
च्यस्य गम्यत्वे सर्वथाप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः उक्तन्यायेन सामान्यस्य समर्थान्तरन्यासः समाद
सामान्यविशेषभावकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासः निर्दिष्ट
स्याभिहितस्य समर्थनार्हस्य प्रकृतस्य समर्थकार्थस्य वाच्यस्यानाभिनिर्दिष्टस्य यत्समर्थनमुपादा।
नेन तत्पूर्ववत्प्रतीतिवर्त्मानत्वपासार्थान्तरन्यासः तत्र सामान्यविशेषरूपविशेषो वा सामा
न्यस्य समर्थक इति द्वौ भेदौ एवं कार्यकारणभावेऽपि द्वौ भेदौ तत्र भेदद्वयस्य प्रत्येकं साधर्म्य
वैधर्म्याभ्यां भेदद्वयमिति भेदाः दिशाभिधानानभिधानाभ्यां च समर्थकस्योपन्यासोऽनन्ते
पसाम्याच्च भेदास्तेन नवसम्भवेन न तेषां सहृदयहृदयहारिणां वैचित्र्यस्याभावात् न
स्मादृगुदाहरणमेव दर्शितम् क्रमेणापि यथा अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि।
जातम् एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः लोकोत्तरचरितमपेय
ति प्रतिष्ठां स कृत्वेन हिमलिखितमुदारनामा यो वा नालिपितापनमुनेः कलशात्प्रसूतिलीला
यितेन तस्य भक्तस्य सूर्यावनम् सहसा विदधीत न क्रियाम अविवेकः परमापदां पदम् वृणते हि
विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः अत्र सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूप।
स्य च कारणस्य सम्पद्वरणं कार्यं साधर्म्येण समर्थकम् तस्यैव तत्कार्यविरुद्धमापत्पदत्वमह
सा विधानाभावविरुद्धाविवेककार्यं वैधर्म्येणोदाहृतं समर्थकम् एषितैरामवपुर्जगामयः

श्री.ले. धारयैतेनोऽवक्रमेराजनतरिदंद्वितयेहृधीयाः दिकर्तृजनाः कृतननक्षितयेयप्रियोदिवः कौणिनिह
रकाणुकमाननजम् अत्रहृत्वकार्युकाननजीकारणाहृष्टीयेर्थादिप्रवनेकनेकारणेसमर्थ
स. कनेनाक्रम वेयमेणासामान्यविशेषभावोयथा अत्रोहिमेवहृत्पराद्समाग्रभावयदशिपेवाच्य
२२ मिदमयीहृष्टाम् नपवयन्याः सुहृदोपराभेवजवायद्वहेवहितयहयानाः अत्राणुःकरैका
पराद्वगातिमस्याधम्मनस्याणुर्विहृद्वत्वयगतिप्रणुक्तंयम्यवेविरुद्धसामान्यरूपनयासम॰
श्चकेवनोक्रम् कार्यकारणतायोवेयमेणोदाहृतम् दिशाहाभिहितानभिहितत्वादिभेदाः
रूपमेवेवाद्व्याः चारुत्वातिशयाभावोनेहप्रदर्शिताः एवमप्रस्तुतप्रशंसामुपगायातम
थालम्न्यासमुत्काणगम्यमानप्रस्तावागतेपर्यायोक्तमाह गम्यस्यापिभंग्यन्तरेणाभिधाने
पर्यायोक्तम् यदेवगम्यवस्तुतस्यैवाभिधानेपर्यायोक्तम् गम्यस्यैवमतः कथमभिधानमिति
चेत् गम्यापेक्षयाप्रकारान्तरेणाभिधानस्यभावात् नहितस्यैवतदेवतयेवविच्छित्त्यागम्य
त्ववाच्यत्वेचसंभवति अतः कार्यादिमुखेनाभिधानम् कार्यादेरपिप्रस्तुतत्वेनवर्णनाहेत्वा
त् अत एवाप्रस्तुतप्रशंसातोभेदः एतच्चवितत्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तावेनिर्णीतमिति नतत्प
नर्वाच्यम् यथा दृष्टास्तानेदनेशच्याः केशसंभोगलालिताः सावज्ञपारिजातस्य मंजर्यो
यस्यसैनिकैः अत्रहयग्रीवस्यकार्यमुखेनवर्णितविजयोवर्णितः अभावातिशयप्रतिपादने
कारणादिवकार्यादपीतिकार्यमपिवर्णनीयमेवेतिपर्यायोक्तस्यायंविषयः गम्यवैविक्त्य
निप्रस्तावानभ्यजनस्तुतिमाह स्तुतिनिंदाभ्यांनिंदास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः यत्रस्तुतिरभि २२

धीयमानापि प्रमाणांतराद्यावत्स्वरूपानिर्दारणपर्यवस्यति तत्रासम्पन्नत्वान्नव्याजेनरूपणस्तुति
रिति अत्र गामेनतावदेकाव्याजस्तुतिः यत्रापि निंदाशब्देन प्रतिपद्यमानानां पूर्ववद्दापित
त्रूपास्तुतिः पर्यवसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिर्व्याजेन निंदामुखेन स्तुतिरिति कृ
त्वास्तुतिनिंदारूपत्वस्यापि द्विविधस्यापि विशेषस्याभावादयस्त्वं तत्र प्रशंसानोभेदः क्रमेणयथा
हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृ
हीतव्रतः तृष्यत्पान्थजनोपकारघटना वैमुख्यलब्धायशो भारप्रोद्वहने करोषि कृप
या साहाय्यकं यन्मरोः अत्र विपरीतलक्षणया वाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः इहोल्लसाविशुद्धत्र
यिनः केवपीठीमूलारोहिङ्क्रागानामदमलमवीभांति गंडस्थलानि प्रपात्पुंडीवलयति
लकपणमलिन्नाड़ुलिमा स्तुडासतेवद्धपवलितांकियशोभिस्त्वदीयैः अत्र धवलता
हेतुयशो विषयानवक्रूमिप्रतिपादनेन विशेषप्रतिषेधेयशोग्राम्यनज्ञानामितिव्याया॰
कति पद्यपदार्थवर्जेसमस्तवस्तुधवलताकारित्वरूपयशोगुणः प्रतीयते किंतु तानेतः प
रम्पद्रूगानैः किंतु नाहेस्तमर्थ्यस्तस्मीस्पाते प्रकृतिनिबृवरोदाहितिणाभ्यसभावः गोहेगोह
विपाणिभुनष्याववरमाणगारुथा मुन्मनवेभ्रमतिभवनोवहुभावाकाकीति इत्यत्र
ज्ञानापिस्त्रुतिपर्यवसायिनी निंदाहेतकीर्तितित्रिभणिस्याउपमलितेतिनप्रोहेगामित
निश्चिहमेतदुदाहरणम गाम्यवमेवप्रकृतेविशेषपर्वेनशाशीकरूयाहेपालेकाव॰
यते उक्तवस्तुमाणयोः प्रकरणिकयोर्विशेषणतीयर्थे निषेधाभासप्राक्षेपः इहयथा

प्र.ले.
स.
२५

करणे कोर्थः प्राकरणिकत्वादेव वक्ष्यमाणे तथाविधस्य विधानादेस्य निषेधः करणेन प्रस्तु
ते सकृतेनावाधितस्वरूपत्वान्निषेधायते इति निषेधाभासः सं यथा तेषाङ्गतस्य करणं प्रकृतगतत्वे
न विशेषप्रतिपत्त्यर्थं ग्रन्थ यथा गजस्नानं न तस्य नेस्यात् सचाभासमानोपि निषेधः उक्तस्य वा
स्यादाः तृतीतानिषेधेन वक्ष्यमाणस्य वा स्यादित्याभासस्य द्वयी गतिः उक्तविषयेनैकेम
धकाव्यपरमालोचनमात्रयः एवञ्चार्थमेवादात्वेपश्चाहृस्यक्षाणादेवाविनिवर्तते तयोक्तवि
षयस्यवेष्टस्यनिषेधः तस्यैवातः वक्ष्यमाणो विषयविष्टस्यनिषेधः इष्टसंवेधित्वस्य
स्य सामान्यरूपस्य विशेषः तेनाचलेवणभेदः विशेषस्य चाचशक्यानुपान्नुताक्ष्मयवम् त
त्रोक्तविषयेप्रालेपेकोविदत्वनिषिध्यते कविदत्वकथनमिति द्वौ भेदौ वक्ष्यमाणवि
षयेनवत्वकथनमेव निषिध्यते तत्र सामान्यप्रतिज्ञायाकाप्य विशेषनिष्टेन विशि
ष्येन कविन्तु नरेशाक्राविशानरगानेन्वे न पदापि द्वौ भेदौ तदेवमत्र चत्वारो भेदाः प्राहृसा
स्यनिवेधने सामान्यविशेषभावमवलम्ब्य वाच्यप्रकारप्रकारभावप्रकल्पनम् क्रमेणाय-
था बालप्रणाद्दहदंगतोपापोगास्मिति णामी एवावारो सामात्रइज्ञ प्रयसोप श्रुमन्नवे
भणामो प्रसोहेति त्रुयामिदमसति कापि न चेटते कारिष्याम्यवेनो पुनरितिमवेदसुप
गमः नमेदोषात्वीनिलमिदमपि हित्वास्य सिमथा किमेतस्मिन्नक्तं तमसमितिनेवेशिप्रि
यनेम सदग्रविलेवसंख्यामेजावहमविरहकाश्रवेहि श्रममेठविज्ञणभणामसंग्रहवावो
लेस्तु किं भणामो ज्योत्स्नातमः पिकवचः ककचलीवारः तोरासरणालवलयानिहन्ता २५

न्तेदेताः संवेदं तु मिदमयशरीरम् ह्रीमानमाः किमसथवादनजल्पितेन आयेत्युदाहर
णद्वये यथाक्रममेव वक्तुं निर्दे षेधेन भणितिनिषेधेन चोक्तविषय आक्षेपः न च वोक्तस्या
हृतीत्वस्य वक्तव्यतानिषेधमुखेनैव कोपोपरागाभिव्यक्तेर्नात्र पश्यन्ती काचिद्विशेषः उत
दस्मिन्नुनरुदाहरणद्वये यथाक्रमं समामाप्यक्षावेणाङ्गस्य शोकावेश्यमानत्वस्य वक्तव्यत्वे प
णवभणितिनिषेधे वक्तव्यभणनाक्षेपः न च वक्ष्यमाणस्याङ्गस्य भणितेः समितिशयितत्वा
त्स्यसातिशयो कोपजननकत्वादिविशेषः नश्यात्र शोकावेशानवस्थायिनेति प्रति
पाद्यस्याशक्यवक्तव्यत्वादिविशेषः एव चाक्षेपद्वैध्यार्थः न सन्निषेधः निषेधस्याप्य
धमानत्वादसत्यत्वं विशेषणप्रतिपादनेनैव निवन्नत्युपमुपपद्यते तेन न निषेधविधिः न वि
हितनिषेधः किं तु निषेधेन विधिरिति तत्पः निषेधस्यासत्यत्वादिविधिपर्यवसानात् विधि
नात्र निषेधोऽस्य भेदेनैव व्यते ननु तद्दर्शं चारिते अनुरूपो देव्यास्त्यात्मसंभावनेत्यादौ तु
ध्यायामीतिनिषेधहस्तप्रणामित्यादावुक्तविषय आक्षेपः केवलेवाल इति स्वनवानेऽप्य
न्याज्योऽस्मि वत्तणीय इति भवतु अपञ्जर वत्ता स्यानमिमादावाक्षेपबुद्धिर्नेकार्थावाल त्वाद
रुक्तस्य निषेध्यत्वेनाविवक्षितत्वात् प्रस्तुतावचाल्यादिपरित्यागनिषेधकत्वेन पतीयते तेन
नायमाक्षेपः कस्तर्ह्ययं विधिविषमकारः अलंकार इति चेत् व्याख्यानाय स्यालंकारस्याय
द्वितीयो भेदो वक्ष्यते तावदस्य निषेध्यत्वमाक्षेपोक्तेनिबध्यते सौकर्येणान्य कृतयेन
निषेधकत्वापुनर्विनिर्दिष्टार्थः इह तु साहित्यपाठ्यानिधिमेधनोत्यकाख्य नेवत्तत्त्वे कवी

श्रं लं.
सं.
२५
25

द्राः यतस्तदैस्याद्ववलं व्रत्यायकाव्यार्थयोराः प्रगुणीभवंति शुद्धांगनुसर्वेय दियये वक्तेनाति
हेतिः कापिकवीरस्याणां स्तेनं स्थुलस्य पुवङ्कुष्ठमेते स्थाणेस्तुल्याकरणवसिद्धः इति तथा
देयाच्छिलापट्टकवाटद्रुद्राग्रीविड शैलस्य दशीर्षहोमि वियोगिनीकवक एवाप्नुः का
राहट्टस्यात्स्वविनादभिज्ञः शंगेणनहत्वाश्रगमस्य याचानिवाधेनाद्दोषिणमाकृतस्य इत्य
नीयः शावराधिराजः श्रीविड्डट्टयुः परकेद्रस्य: यद्गामस्थानि हृत्तु देन्यमतनेत्र च्छेतिवरसे
हनाकिरानाः केलिप्रसंगे शवरीराणानाना सहि स्मरग्लानिमपाकरोति इतिनानेपक्षुद्रः
कार्याविहितनिषेधोचयम् नवाभावात्तेषः निषेधविधौ तस्याभावादिदंकृत्वात् रम
कारेणस्य निषेधः इत्वकपोत्तिननआवभोत्वेणां तेषपुद्धिः कार्या अथ पंडातेपाधम्य माभीपि
भवति यथा गणिकाहत्विविधेयानविष्टासावल भवया किं किंत द्वेवेतनाद्यामसाधनेप
राग्याः शूद्रहितागणिकायाउत्नोतहोषोक्तिप्रल्लावनाहगणिकेतिश्रतोयतनवासोनि
षेयएवगणिकावेनावस्थितनत्येवगणिकात्वस्य निषेधानात् सायमश्रवहुपोनि
षेधाभासहेपार्वत्कगणिकायाः श्रुद्धस्तेहनिवंयनत्वेन यतविसुखेनादोविष्टाषेध्येव
स्तनीतिड्कविषयश्चात्तेपधनिरयम ननु सर्वक्रमशविलोशक्रोदयश्रीवाच्छिलानुगण
नु योम्बुक्तेनः इवविद्वेदकंतुशङ्कामहोदयोविस्मातेषधनानादाहार्यम् निषेधस्यैवायग
म्यमानत्वात् ननिषेधाभासस्यगुणानांवनः मनाकानाएवाउनात्यंयम् नहिमितकं
एवात्रवमकारेणननिषेधाभासहेतुक इत्तनातेषपनिधीरत्रकार्यासर्वव्येहानिषधामा २५

मस्य विध्युल्लेखस्यानेपतनमिति स्थितम् एवमिह निषेधेनातेपमुक्तासमानन्यायत्वादनिष्ट
विधिनाक्षेपमाह अनिष्टविध्याभासश्च यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः एवमनिष्ट
स्याप्यनिष्टत्वादेव विधानेनोपपद्यते ननु क्रियमाणस्य सकलदुःखत्वान्निषेधे एव सर्वस्यानिनत
त्वविधिरूपकरणीभूतो निषेधः निविविधिनाय निषेधो निष्टविषयो विधेयसाधीनिषेधाय
रणादाक्षेपो यथा गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र
गतो भवान् अत्र कान्ताया विकान्तस्य प्रस्थानं मा भून्नो निष्टमप्यनिराकरणमुखेन विधी
यते न वा स्वविधिर्मुक्तो निष्टत्वात् सोऽयं शुद्धरूपत्वेन निषेधमात्रयति फलवाचानि
षेधस्य स्यानस्यासविज्ञानयदलिवयनमन्तनपरिहृयत्वखलिपादनम् एतच्च ममापि जन्म
तत्रैवेत्याशीः प्रतिपादत्वेनानिष्टपर्यवसायिना आर्जितम् यथा वा नाकिंचित्कथनीय
मस्ति सुभग प्रोक्ताः परवत्यादृशाः पन्थानः कुशला भवन्तु भवतः कामान् दृशां ग्रहः किं
नेतत्कथयामि ननु तव लक्ष्मीं लिखितस्वलाभस्य यासमन्तव्याः पिपासाः सहसागतयोः कोऽद्यावधी
वीवयः अत्रानभिधीनमपि कान्तप्रस्थानं यदप्रमुखेऽपवाद्यमानमपनीयते न दाय
मनिष्टविधिनाभासमानत्वाक्षेपागम् स्मन्तव्यास्मेनेनगमननिष्टविरोधोऽयं तेनानस्मा
दयमपि अकारप्रक्षेपसमानन्यायत्वाभिधेयवनोक्तः अतेषेष्टनिषेधे अत्र विधौ वा
त्वपपद्यमानतावाहिनः तत्र सत्त्वविष्टम् एतस्य लक्षणेन विरोधगर्भोऽलंकारवर्गः प्रक्रियते
नयापि विरोधालंकारस्थावलस्यते विरुद्धाभासत्वं विरोधः इत्युज्ञाप्यादीनां च वर्णोपदर्था

अ.लं.
स.
२८
28

नोऽप्येकं तन्मध्ये एव सजातीयविजातीयाभ्यां विरोधिभ्यां संबन्धे विरोधः सर्वसमवायेन विनाश्रु
त्वेऽस्य । सति च समवायेन शुक्लरूपवाभासमानत्वाद्विरोधाभासः तत्र जातिर्विरोधस्य जात्यादिभि
श्चतुर्भिर्भेदाः गुणस्य गुणादिभिः सह त्रयः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्वौ भेदौ द्रव्यस्य द्रव्ये
ण सहैकः इत्येवं दश विरोधभेदाः तत्र दिङ्मात्रेणोदाहरणं यथा परिच्छेदातीतः सकलक
णामविषयः पुनर्जन्मास्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहग
हनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते अत्र जडीकरणतापकरणयोः क्रियया वि
रोधोऽवश्यं स्वैरेणाग्निपद्यावसाने न परिह्रियते तथा अयं वारामेको निलय इति रत्ना
कर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः अत्र जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रियया विरोधोऽस्य
निगतेन तन्महाप्रभावत्वेन समाधीयते एवमन्यदपि ज्ञेयम् विविक्तविषयत्वेन वाऽस्य श्लेषः
श्लेषगर्भे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः गृहीतानां दर्शितानां तत्संकरालंकारः यथा सन्नि
हितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च मादो विरोधिनोर्द्वयोर्योगो श्लिष्टत्वे एकस्य तु श्लिष्टत्वे रूपति ।
मपि कलत्रवल्लभमित्यादौ एकविषयत्वेनावस्थिष्यते विषयभेदेन तु असंगतिश्रुतिर्वेल्पते
एवं विरोधमुक्त्वा विरोधमूला अलंकाराः प्रदर्श्यन्ते तत्रापि कार्यकारणभावमूलत्वे विभावना ।
नावदाह कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिना का
र्यस्य कारणमन्तरेण संभवः अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः स्यात् यदा तूक्तया विभङ्ग्यान्तथा । २८

भावउपनिबध्यते तदा विभावनाख्योऽलंकारः विशिष्टतया कार्यस्य भावनात् सा च भंगिविशे-
षिष्टकारणाभावोपनिबंधः अशेषहेतुकारणवत्त्वेनात्युक्तिविरोधपरिहारः कारणाभावेन
चोपक्रांतत्वात् इह लवता कार्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते नतु तेन कारणाभाव इत्यस्या-
बाधकत्वाद्गुणाग्निनाद्विरोधालंकाराद्भेदः एवं विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया
बाध्यमानत्वप्रमेयम् येन साधितविपक्षिता स्यात् इह लक्षणयोरनयोः कारणपदस्या-
नेकक्रियाग्रहणाकृतेन त्यागी इक कारणपदमेवाभिहितम् नहि मैवं क्रियाफलमेव कार्यम-
भ्युपगम्यते वैयाकरणैरेव तथाभ्युपगमात् अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन कारणपद-
मेवाभिनिर्दिष्टम् यथा असंभृतं मंडनमंगयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य कामस्य पुष्पव्य-
तिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे अत्र द्वितीयपादे मदस्य यस्मिद्धं यदासवाख्यंक-
रणं तदभावेऽपि यौवनेनैव कर्तृत्वेनोपनिबंधः कृतः मदस्य च हेतुविच्छित्ति अभिदाय्यवसायाद-
कवमिति शायान्तामावाप्य मद्यपि वारिणी लिनतद्वापेनास्य उत्थानम् अपि तु नदतु अ-
णेनैव इयं विशेषोक्तिश्च उक्तानुक्तनिमित्तभेदाद् द्विधैव तत्रोक्तनिमित्ता दाहेनाप्युक्त-
निमित्ता यथा अंगालेखामकाश्मीरसमालभनपिंजराम् अनलंकृतनासाभामाहलेखां
चविद्युतीम् अत्र सहजत्वे निमित्ते गम्यमानम् असंभृतमंडनमिति कामस्य पुष्पव्यतिरि-
क्तमस्त्रमिति च अत्र चाविवदते इयमेव विभावनेति केचित् संभरणस्य पुष्पाणां चासंडन-
मस्त्रप्रकारणानाह्वानमेतत एकगुणाहानौ विशेषोक्तिरित्यन्ये रूपकमेवापरे।

प्र. ले. स. २२ 27

यिन्नेवैषिद्धामितिविषये श्रोत्रमोह्यापरहृदेनेसंभवान्त्यविरामात्यायतनता: विभा

वनोलत्वित्त्वानहिपर्यंत्रपोविशेषोकिलतयति कारणतामत्रकार्योत्पत्तिविशे।

षोक्तिः इहसमयात्तिकारणानितियमेनकार्यैकुयाद्यानीतिप्रसिद्धं युक्तयासमय।

नेस्यवाभावप्रसंगात् यतस्समापिसामग्र्यजनयतिकार्यंसाकेविद्विशेषमेवमात्रकं प्रवु

ष्णमानाविशेषोक्तिः सावहिविधा उक्तानिमित्तानुक्तानिमित्तावाचित्यानिमित्तानुक्ताति।

मित्तेव प्रतुकस्यवादित्वाविस्यतेनेहविध्यात कमेणयथाकेशदेवदयोपिशक्तिः।

माध्याजनेनेवनस्मोक्तकार्यवीर्यापतत्समकरकेनव प्राहुतोपिसाहाय्येवामिस्वका

वितुक्तातिहापि गंतुमनाश्चपिपथिकः संकोचेनेवशिथिलेयति सपकस्मीणाज्ञयेन

जयोतिकुद्यमापुषः हृतनापित्रेयस्पशेषुनानस्येनेवलम् अत्रसमापिदाहलक्षणवि

कलेकारणेश्रम्रुकवात्येस्यकार्यस्यानुत्पत्तिः शक्तिखिदपेणाविरुद्धेनधर्मेणाप्यनिव

द्धात्रुवार्यवीर्येवावोक्तानिमित्तम नथ्या श्राब्दनादेयः संकोचशिथिलीकारहेतवधृते

नेत्रुसत्वापिनस्यात्रुमनोपियतमास्त्रग्रसमावमायत्रुक्तेनिमित्तेविद्यम नथ्यानत्रुहे

देणकारणेसमपिवलहृदणास्यकार्यस्यात्रुत्पत्तौ निमित्तमनुक्तेविषमेवयत्तीस्यतोवत्।

त्वात् कार्योत्पत्तिश्वायकष्टिकार्यविरुद्धगमानिवध्याने एवंविभावनायामपिकारणा।

भावः क्वचित्कारणविरुद्धेनप्रतिपाद्यतेनथ्या वसतीति यः कामोरहदः सएवहिदवका

एवचैत्रस्यपालेचान्मीलितमालतीसुरभयः प्रोढाःकदंबानिलाः सोचेवास्मितयापिचोर्य २२

स्मरतव्यापारल्लीलावयौवे˝वेष्ठमिवेनसीतमूलेवेनः समुत्कंठते इत्यत्रविभावनाविशे।
षोक्त्योःसंदेहसंकरः तयोर्ह्युत्कंठाकारणाविरुद्धयः कौमारहरइत्यादिनिबद्धमितिवि
भावना तयोर्यःकौमारहरइत्यादेःकारणस्यकार्यविरुद्धत्वेनः समुत्कंठतेइत्युत्कंठा।
स्यानिबद्धमितिविशेषोक्तिः विरुद्धत्वेनोपनिबंधनात्केवलसंदेहत्वम् साधकबाधक
प्रमाणाभावाच्चात्रसंदेहसंकरः यत्र एकगुणहानिकल्पनायांसाम्यदार्ढ्यंविशेषोक्तिरि
तिविशेषोक्तिरिलेतितास्मिन्नेवरूपकभेदएवेतिपृथङ्नवाच्याश्रितशेयोक्तौलक्षिता।
यामपिकश्चिन्नभेदः कार्यकारणभावेनदोष्येन कार्यकारणयोःसमकालत्वेपौर्वाप।
र्यविपर्ययेचातिशयोक्तिः इदनियतहेतुभाविकारणापश्चात्कालभाविकार्यमितिकार्य
कारणयोर्लक्षणप्रसिद्धम् यदात्वतिशयप्रतिपादनायतयोर्वेतनहूपापगमः क्रियतेतदा
तिशयोक्तिः एतद्रूपापगमश्चकालसाम्यनिबंधनःकालविपर्ययनिबंधनश्चेतिद्विधा
भवन्नतिशयोक्तिभेदद्वयमुपपादयतिक्रमेण यथा पदपतन्नेसादिविसमयसंप्रात्क
लेनेत्रोत्पलेभूपालेभ्रुतवाश्रसत्वनिरोतेनिशिरगधगाधनि कौस्याचलिष्ठतः श्रियावश्रु
गपदादानंध्यचूडामणिहंसलांतिभिमनप्रवेशाविधिनापर्पदरजोलंकृतम् पीत्यपदाक्षिशुकवेत्र्।
याकरोभांकुराणांहत्यिदिशिप्रवमानोवीरुधांलासकश्चनोविनीरकिंवतिदाकायका
कानुष्ठप्रवाधुर्भरिवेनेहलामामानिहलामालिनीमानवचो हवैप्रोष्ठोकिनिमितेन्ठे
शत्रुश्रीप्रवेशःकौनितांममनस्तुतेनर्तनिभवकालयोस्तुल्यकालत्वेनिबद्धम् उनरत्र

अ·लं· स· २८ 28

वमाननिवृत्तिः स्वरूपावस्थकेरणकार्येति तयोर्हेपपंचैयोर्वैपर्येण निर्दिष्टमित्यतिशयोक्तिः
कार्यस्य चाशुभावाख्यो विशेषः प्रतिपाद्यते तयोस्तु भिन्नदेशत्वे असंगतिः तयोरिति कार्यका
रणयोः यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यं दृष्टं तद्धि महानसस्थो वह्निः पर्वतस्थं धूमं जनय
ति यत्त्वन्यदेशस्य कारणस्यान्यदेशस्यैव कार्यमुपनिबध्यते तदौचित्यसंगतिनिह्नुतेरसं
गत्याख्योऽलंकारो विरुद्धकार्यकारणप्रस्तावादिह लक्षितः यथा शयः पथ्यपरोऽस्तु बोधे
षयिणोऽश्रुणा भवत्स्यात्मनानिदोषान्सखि वाञ्जनयति महालोकापवादज्वरः वैयात्र्यास्तु
णाकल्पविपिनेऽसंतोषभाजः परं वास्याघवरमेव मेवकजनेऽधिकाव्यथामतिजः अत्र पराश्रु
त्वेन रूपाले विषयवस्यभिन्नदेशत्वेनासंगतिः एवमाबालावयमप्रगल्भवचसः स्वा
नीवयं कातराः सा पीनानतिमन्यायोद्धरभं प्रमत्ते स्खेदावयम् साक्रान्तानतु तेन स्यले न तु
कृणाशाव्धनशङ्काव यदोषैस्त्वसमाश्रयवपटवाना नाः स्मरस्य प्रभुतम् इत्यत्रेतेयम् अत्र
बाल्यनिमित्तमप्रगल्भवचनत्वमन्यदन्यस्य स्मरनिमित्तकमित्यनयोर्भिन्नाश्रयत्वमसामः एव
वमन्यत्रेतेयम् विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम् विशेषयुक्तस्तो
नेह लक्षणम् तत्र कारणगुणप्रक्रमेण कार्यमुत्पद्यत इति प्रसिद्धौ यद्विरूपकार्यमु
त्पद्यमानं दृश्यते तदेकं विषमम् तथा किंचिदर्थं साधयितुमुद्यतस्य न केवलं तस्यार्थस्या
प्राप्तिर्लाभो यावदनर्थप्राप्तिरपीति द्वितीयं विषमम् अत्यन्तानुरूपसंघटनया वि
रूपयोस्संघटनं तृतीयं विषमम् अननुरूपसंसर्गो हि विषमम् क्रमेण यथा सद्यः क २८

रस्य शोभमवाप्य चित्रं रगेरेणापयस्कृपाणालेखा नमालनीलाभ्रसरिंदुपांडुयशोभिलोकाभर
णाश्रस्तुते नीथ्यांतरेषु मलपंकवतीविहाय यदिव्यात्तत्र कृत्स्नेभ्यः न स्म हसोलभेतेगाराणसिवे
पिविमुक्तकलेवराणां लाभोऽत्र फलमपि यात्यपुनर्भवाय अत्रैणपानीकेयं धृतकनक
सूत्रः कुसुमशराः कृशकाद्धातोयकावृपतराः केयमबला कनककन्यारत्नललितमहिमवे
कवचेयसमाकृतधानानि भृतनिभृतकेदलयति अत्र कुसुमवर्णोऽच्छलावेणीत्यतिः कले
वरान्यता पुहारलतणानवर्णतेत्यतिवितत्यतानवतुरूपाणां वारणादीनां परस्परसंघट
नक्रमेणासत्वाम् केवलमनर्थान्यनिवद्व्याजस्तनिपर्यवसायिनीति शुद्धोदाहरणमस्य
स्यम् परहिस्त्रभ्रमरगतीः करवादिषु भूतेणानपदि अत्र ग्रन्थाला हंसकपमलागविवेर
श्राज्ञोश्राइति न हि पर्यासः समम् विषमवैयर्थ्यादिदृश्यत्वात्: अथापि विषमस्य भेदद्वय
मुक्तेन व्याप्तिन स्वहेन संभवादस्याभेदः यथा सदृशपरतपूर्वकं भेदद्वयविपर्ययस्यानलेकार
त्वात् अस्य भेदविपर्ययेऽस्तु वा हगात्समासप्यालेकारः सत्याभिरूपानभिरूपविषयत्वेनद्वि
विधः आदौ यथा त्वमेव सौंदर्यासचरुचिरतायाः परिचितः कुलानामसीमोनपरमिहद्वा
वामेवभजत्वः अपि हहीदिष्णा नदिह सुभगासंवदति वा मतः अधियत्स्याजितासिहतदी
नीगुणानया अत्राभिरूपस्यैवनायकस्य गुणसौवितसंघटनमाश्रितम् द्वितीयो यथा
चिरविचिंवनवनमहद्वैत्रसेनदृष्टिवेज्ञानोदैवाडशितरवनसंविधानाविधाना यच्चिवा
नापराणफलमूलानिरसादनीयायद्वेतस्याः कवलनकलाकेविदः काकलोकः अत्रानभि

अ.लं.
सं.
२९

गुणयोर्निर्वाणांकाकानांच समाहारमप्राशंसितः अत्र तद्रूपत्वमस्य समवायेपदेशः विरोधमूलं विचित्र
लक्षयति स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् यथेष्टतोद्दिष्टफले यत्नोऽविपरीते भवति
नदा न द्विपरीतफलनिष्पत्त्यर्थं कस्यचिद्यत्नः अत्र द्विस्तदा विचित्रालंकारः आश्रयप्रतीति
हेतुत्वात् न चायमश्रयो विषमालंकारः स्वनिषेधमुखेन वैपरीत्यप्रतीतेः विपरीतप्रती
त्यात्तु स्वनिषेधलक्ष्यविषयो यथा नमालनीलाम्बरादिङ्मुखादि इह च प्रत्यक्षप्रतीति
यथा चेतत्समुच्चयः अहहे प्रणतो वलये किल नेदिष्टौ चेति दाविप्र भ्रनिभुश्चार आश्रा श्रस्त्र
स्मिवीमामो अत्र मोचनलनविघटनविश्रमाणां यथाक्रमं यथोक्तानां पश्यतां घटनरम
णानि विपरीतफलानि प्रयत्न विषयत्वेन निबद्धानि यथा वाउन्नेसेनमतिप्रमुखप्रभुगृहा
इष्ट्वा हिन्तिष्ठन्ति स्वइच्छायमानेनातिजडधीरा गामिविनाशाया प्राणान्याणांन्नुभवन्तुच
इष्ट्वा हि तिष्ठति तस्यैव ... तद्विपरीतमेवं ... यकेस्तवकः अत्रविपरीतफ
निरणो क्लिष्टाणांभोगक्कया सर्वं तद्विपरीतमेव ... जायकेस्तवकः अत्र विपरीतफ
लनिष्पादयत्नः स्वज्ञानेः आश्रयाश्रितयोरनानुरूप्यमधिकम् विरोधमूलत्वादिहानिर्दे
शः अनानुरूप्याविरोधान्यापकत्वात् तस्मानानुरूप्यमाश्रयस्य वैपुल्येप्याश्रितस्य परिमि
तत्वाद्दा भवति यद्वा आश्रितस्य वैपुल्यप्याश्रयस्य परिमितत्वाद्दा स्यात् क्रमेण यथा दोर
चक्रविद्याश्रितमाधवेन तपानालामेव कौवल्याया चेव पयाय यायज्ञलार्थतावर्धितेन स्फीत
स्फीतमहानुभः किंयदिदंयस्य स्मिन्मेवं विधे हे देवगणाम मस्त्यमियमितियत्र मापिनात्लेगात
हार्दंगाविनतचरशेखरयनुदेशवभंगोघतदंपाकारास्मिनिराय्यवालवीरनप्रलापनादिडिमः २९

द्दास्यं यत्कपालसंपुटमिति तव ब्रह्माण्डभाण्डो देवश्चाप्यमितैर्द्दिनैर्व्वाड्माकथयमहतोप्यापि विश्राम्यति ६
वेदनमसग्रासश्च यत्र्यैवेपुल्यप्याश्रितानां पुष्पदन्तोलोपारिमितं वाचारुव हेतुः उनरवचल्ब्धाकार
धनेन श्रितस्य महतोपि ब्रह्माण्डस्याश्रयस्य लोकवम् परस्परजननेनेत्याश्रम इहापि विरोधपु
ष्ठाव एवनिर्देशकारणम् परस्परजननस्य विरुद्धत्वात् क्रियाद्वारकेयत्रपरस्परोत्पादकत्व
नस्वरूपनिर्वचनेस्वरूपस्य तथात्वा क्रियाविरोधात् तत्रान्योन्यालंकारः यथाकण्ठस्य तस्याः स्त
नवपुरस्पृशकाकलापस्य व निस्तलस्य व प्रमोदसेशाभासननाट्यभूवस्यागाभरणाभूषणशुश्रूषाभावः
प्रचयोभाक्रियापूर्वकं परस्परजननम् अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्तुनः कर
णंव विशेषः इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्त्तते इति स्थितावपि यत्तस्यारिहारेणाधेयस्यापि स्थितिर्यः
स एको विशेषः यश्चैकं वस्तु परिमितं स्वरूपेनैकयावन्ति मानं क्रियते स द्वितीयो विशेषः
यश्च किंचिदारभमाणस्यासंभाव्य वस्त्वन्तरकरणं स तृतीयो विशेषः श्रानन्त्यपरिहार
हारस्वरूपविरोध प्रस्तावादिहोक्तिः क्रमेण यथादिवसमुपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा
येषाम् इस्य यतिज्जगतिगिरः कथमिव कवयानतेव ब्राप्रसादमापश्यिपश्यिच साफल्ह नःसाव
रःसापर्यके साद्दिशिदिशिच स्तानहियाशाव रस्य देहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति नेकापि सामा
सामासामाजन्मानि सकलेकोयमहैनवादः निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषकरोत्यसि पदं विते
नदाशंभो किंनक्षपाटयिष्यासि प्रत्येकवीनामायाराणाम भावेपि स्वाधेयानागीरामवस्थि
तिरन्यत्रभावो विषयार्थ इति विषयेनेनेन धामाधारत्वात् एकस्यापव यो षितः प्रमादादोषग

यदेव स्थानम् यथाविद्विशेषपदकारणे स्वलेषि भाविलोको नरवक्त्र संपदि ने क्रमेण तेयम् य
स्प॰ सं॰ पदार्थासाधितस्य न येव नामध्याकरणे व्याख्यातः कंचिद्रूपाय विशेषमवलेख्य केनचिद्विश्वादि
स॰ तेन नेताम्य नेकेन छिन्नानि दृष्टिनाते नैवापाय विशेषेणाय दृश्याक्रियते सा निष्पादितव स्वाद
३॰ ति हेतु व्याख्यातः यथा दृश्यादयं मनसि जे जीव यति दृश्यैवयाः विरूपात्तस्य जायिनी स्वाः
स्त्वेवामलोचनाः श्रवदृष्टिलक्षणेनोपायेन नस्य जीवनीयं वक्रियते तेन चदादृष्टविषयस्य प्रति
पत्तभूतम् तेन व्याख्यानाख्ययो मलेकारः सोपि व्यतिरेकनिमित्तना चोक्तः विरूपात्तस्य चारु
लोचना इति व्यतिरेकाभावे वक्तव्ये कोऽपि नीति निव्यतिरेकोक्तिः एवं वा दृष्टप्रकारेणोलक्षण
प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यते भवतीत्याह सो कार्येण कार्यविरुद्धक्रियानव्याख्यातेत्स्यैव किं विकार्ये
निष्पादयितुं संभाव्यमानः कारणविशेषः न कार्यविरुद्धनिष्पादकत्वेन यत्समर्थ्यतेन सो
पि संभाव्यमानकार्यव्याहतिनिबंधनत्वान्व्याख्यातः कार्यविरुद्धनिष्पत्तिश्च कार्यापेत्तया स्व
करणस्य कारणस्यासंनेन दातुशुण्णात् नवत्र कार्याभिमतस्य कार्यत्वाभावः नहि रुद्धस्या
त्र सो कार्येण कार्यत्वात् अनपवादित्वाद्विषमाह्वेदः नत्राहि कार्यस्याभ्यामिरनर्थस्य चोक्तमनम्
स्पष्टं कार्यमकार्यमेव न भवति नाहि रुद्धस्यानर्थस्य व्यतिरेकिणाप्यत्र स्वस्य कार्यत्वात् यथा
दृष्टचरितेन राज्यवर्धनेन प्रतिज्ञा दृष्टेणाक्रियुद्धादेवान इति स्तुतरामप्रविश्यान्यस्मिरत्नणीयर
ति यदि वाल इति स्तुतरामपरिसमाप्त्यास्मिरत्नणीय इति भवद्भुजपंजरमेवरक्षास्थानमित्या
दि श्रवराज्यवर्धनेन श्रीदृष्टस्य स्थापनेकालेकल्परत्नणीयवादे कारणात्वेन यत्संभावितं तस्य ३॰

स्तत्र स्थापनकारणत्वेन शृङ्खलया श्रीहर्षेण समर्थितमिति निष्ठायितोऽलंकारः एवं वि

ते यथा मूलानलेकारात्रिणीय शृङ्खलावयोग्यविनाश्रलेकारालस्यते न यथपूर्वस्यपूर्वस्यान

रोत्तरं कारणमाला यदाह पूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरं प्रति हेतुत्वे भजेत न तदा कारणमालाख्योऽय

मलंकारः यथा जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणाधिके पु

ंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः कार्यकारणक्रम एवात्र चारुत्वहेतुः यथा

पूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनापोहने एकावली यत्र पूर्वपूर्वं प्रति क्रमेण परप

रं विशेषणत्वमनुभवति स एकावल्यलंकारः विशेषणत्वेन स्थापनेन निवर्तनेन वा

स्थापनेन यथा पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः रूपं समुन्मीलित

सद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य अत्र वराङ्गनाः पुराणां विशेषणत्वेन स्थापनीयत्वेन ६

स्थितम् एवं वराङ्गनानां रूपमित्यादि ज्ञेयम् न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदली-

लीनषट्पदं न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः अत्र जलस्य

सुचारुपङ्कजत्वेन विशेषणानि षेध्यत्वेन स्थितम् एवं पङ्कजानामलीनषट्पदत्वेन ज्ञेयम्

पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रत्युत्कर्षहे-

तुत्वे एकावली पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति तन्मालादीपकम् मालात्वेन चारुत्वविशे-

षाधिक्याद्दीपकस्यालंकारान्तरत्वेनोल्लेखः कृतः उत्तरोत्तरमुत्कर्षहेतुकम् यथा संग्रामा-

ङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्

अ. लं.
स.
३९

कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम्
अत्र कोदंडादिभिः क्रमेण शरादीनामुत्कर्षो विहितः समासादनलक्षणक्रियानिबंधनेन
दीपकं दीपनक्रियाणामुत्तरोत्तरविशिष्टत्वेन कृतम् उत्तरोत्तरमुत्कर्षणां सारः एवं स्थि
तत्वया उत्तरोत्तरस्योत्कर्षनिबंधनत्वमुदारणोऽलंकारः उभयथापि द्विधा पूर्वमवधेरुत्कर्षे मध्य
निवेकदेशः तत्रापि श्लाघ्याश्लाघ्यत्वेन वैचित्र्यमवलोक्यम् तत्र पूर्वश्लाघ्यत्वे यथा
स्य सारत्वमेव पूर्वापेक्षयानेकदेशस्याश्लाघ्यत्वादियोजनीयम् यथा राज्ये सारं वसुधा
वसुधायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् अत्र राज्यापेक्षया वसुधा
याः सारत्वमेवं वसुधापेक्षया नैकदेशस्य पुरस्येत्यादियोजनीयम् एवं श्लाघ्यत्वेनाभिहि
त्या श्लोकाद्दर्शिताः अधुनानेकन्यायाश्रयमलंकारद्वयमुच्यते हेतोर्वाक्यपदार्थतया
काव्यलिंगम् यत्र हेतुः कारणरूपतया वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या लिङ्गु
तेन निबध्यते तत्काव्यलिंगम् न केवलं तर्कशास्त्रे काव्यग्रहणम् न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मो
पसंहारादयः क्रियंते वाक्यार्थगत्या यथानिबद्धो हेतोरुपनिबद्धस्य हि [illegible]तनम् अर्थान्तरन्या
सान्नास्य भेदः स्पष्टं क्रमेण यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्त
रितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्व
त्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं सम
बोधयन्माम् व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि एवं पादत्रया ३९

यौनैकार्थ्यरूपस्सन्यथा पदार्थो हेतुत्वेनोपन्यस्तः उक्तं च तत्स्वोपज्ञेन व्याकारयं न्यायेति स्म गौ
विशेषणत्वेनानेकः पदार्थो हेतुत्वेनोप स्तः एवमेकवाक्यार्थपदार्थागतत्वेनेकार्थले
गसुदाहृतयेन मनीषिताः सति शृङ्गे तु देवनास्त्यचः कवत्स कवत्तनावके वक्षुः पदेसु हेतन्थे
मरेपेलवशारीषवपुश्चानवृत्तः पतग्नेणः यदि हस्य यत्त्वमितमतस्मितात्य भावमानदम
ग्रमस्तजस्तमाहिर्वा भूत तत्त्वानिपीनदधुना हृदयमदीयमेवमावे त्रुतिमितत्मिवव्याख्यमानः
मात्म एवं चवरशानिहित्वभूतानतपानि वेषम्यासमनीक्षितादिनिवा कार्थ्य रूपो हेतुर्निर्दिष्टः
तत्रचवृत्त नवत्वमितात्यभाव मित्य व विसमयास्मितमितिविशेषणहेत्वेण पदार्थः
सम्प्रमापवनि देशोत्र मानस्य पदार्थ हृहत्वेनेन पदार्थमान्वय व्यतिरेकवत्साधने साध्यश्रुती
यतेनिर्दिष्टं पुनरेतेसात्र मानमलेकाः विच्छिन्नविषयत्वस्याबाधाप्राणीयः अन्यथातत्कौनु
मानात्किंचेल लक्षणम् उदा यथा रंभगो मत्स्य लज्जलस्पर्शः स्यगायति स्फुलिंगानाक्षप
द्यतिचयथाकीटमत्रयः यथाविद्युत्त्राली त्रलेनपरितस्पिगाश्चकक्षुभत्तस्था मन्यलग्नः प
स्थिकत्वरुषाऽस्मदूदयः अत्रसुमस्फुलिंगकापिलेदिक्षानिवाह्निर्लिंगानि चित्रपलाहृदयश
हृषाति पादिनेवहिर्गमयंती प्रत्यक्षमानम् रूपकश्लत्वेनालेकान्तरग्राभीकारणाविच्छि
न्नाश्रयणानेकान्तमानत्वेलक्षणमकविनष्टमेवमभवति यथा ये तेनानदृष्टी चलो चलदृशो
व्यापारयंति कवयस्तेनैव पत निमितनमनमीमांसस्य प्रमाणाः न चैकीकृतचापसंजि
नशरैचेतकरः क्रोधयतो यावदपग्रत एव शासानयः सत्वसदामास्वः अत्र योषितां त्वया

अ.लं.
स.
३२

प्रायेण मार्गेणानेनैव समस्तुरोगामितैव सोऽस्येनालंकृतमेव साधनमिति स्थितमनुमानम् । प्रौ-
ढोक्तिमात्रनिष्पन्नार्थनिष्ठत्वेन च विशेषाश्रयणेनाकृतत्वम् । अयमत्र पिण्डार्थः । इह हि त्रिप्रका-
रः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । क्वचित् समर्थ्यसमर्थकभावः । क्वचित् समर्थ्यसमर्थकभावः । न त्वाप्रतीत-
प्रत्ययेन प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । प्रतीतप्रत्ययेन तु समर्थ्यसमर्थकभावः । न तु प्रत्याय्यप्रत्याय-
कभावेनानुमानम् । समर्थ्यसमर्थकभावेन तु यत्र पदार्थो हेतुत्वेन हेतुत्वेनोपादाने तावदेकला-
त्वा विकर्कशत्वादिनेन कश्चिदलंकारः । यत्र तु पानस्य हेतुत्वे हेतुत्वं यथोदाहृते विषये भृगा-
श्चद्भमोऽङ्कुरविक्षेपेनाङ्मादेनैव काव्यलिंगम् । यत्र तु वाक्यार्थो हेतुः स च हेतुत्वप्रतिपादकप-
देन हेतुत्वेनोपन्यासे काव्यलिंगमेव तत्र हृदयं तेनोपमत्वं तत्र हेतुत्वेनार्थान्तरन्यासः ।
एवं चास्यापि क्रियायाः कार्यकारणवाक्यार्थयोर्हेतुत्वे काव्यलिंगमेवप्रयेवस्थानि समर्थ्य-
कवाक्यस्यापि वक्तव्यानादरस्याभावात् । न तत्र सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासस्य विष-
यः । यस्तु नार्थान्तरन्यासस्य कार्यकारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तं नेत्युक्तलक्षणं काव्य-
लिंगमनाश्रित्य नेहाश्रयणेनलक्षणे रसोऽद्वैतेनाश्रितत्वात् । उक्तलक्षणाश्रयणात्तत्र
मेवेत्यादौ विविक्तो विषयः । काव्यलिंगस्यार्थान्तरन्यासाद्दर्शितं कार्यकारणयोः सम-
र्थ्यसमर्थकत्वमर्थान्तरन्यासस्यैव दर्शितमिति नीयते इति गमनिकाश्रयेत्वया । एवं तदन्या-
यमूलमलंकारद्वयमुक्त्वा वाक्यन्यायमूलालंकारा उच्यन्ते । उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेण ।
निर्देशो यथासंख्यम् । उद्दिष्टानि दिष्टोऽद्दिष्टाः पश्चान्निर्दिष्टः अनुदेशः स वाच्यो देशोऽनन्तरम् ३२

नः संबन्धश्चात्र समासगम्यः प्रतीयते । ऊर्ध्वं निर्दिष्टानामर्थानां पश्चान्निर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण सं-
बन्धो यथासंख्यमिति निर्वाच्यः । अन्ये त्विममलंकारं क्रममित्यभिदधिरे । तत्र यथासं-
ख्यं धाह स्मार्थे चेति द्विधा चाह यत्रासमस्तानां पदार्थानां समस्तैः पदैरर्थसंबन्धः स-
बन्धः न तत्र क्रमसंबन्धस्यानिर्वाहो न समासाभावात् । अर्थस्तु पदसमासः क्रियते तेन समु-
दायस्य समुदायेन सह संबन्धे पश्चाद्वाहवादर्थावगमपर्यालोचनयावयवगतः क्रम-
संबन्धः प्रतीयते तेनात्रापि यथासंख्यमस्त्येवम् । आद्यस्योदाहरणम् । लावण्यौकसि सद्गु-
तापगतस्मरणग्रसे त्यागीनोद्वल्लवल्लीभवद्भ्रमभुजे निष्पादिते वेपमाने इहः क्लिव-
हिनः क्लिमेषविहितः एषा किं गुणाहिल्लविनात्त्वमहोदयेष्वेव किमभीष्टदाज्जलोका-
भृतः । अत्र लावण्यौकः प्रभृतीनां नाम्नामादिभिः क्रमसंबन्धस्याविहितत्वेन प्रतीतेः शाब्द-
यथासंख्यम् । कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः शं वः । जलनिधिगिरि-
कमलस्था हरिहरकमलासना ददतु । अत्र कज्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबन्धानां जल-
निध्यादिभिः सह संबन्धो हरिहरप्रभृतिभिः संबन्धः क्रमात् समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अ-
र्थानुगमोऽत्र समासेनान्वयवशान्नाक्रमसंबन्धावगतिरिति निराकार्थं यथासंख्यम् । एकमने-
कस्मिन्नाक्रमेण पर्यायः । क्रमग्रस्तावादिद्वदृष्टान्ते एकस्याधेयस्यानेकस्मिन्नाधारे यगे
वृत्तिः स एकः पर्यायः । न तु एककमनेकगोचरमिति नियामकेनेन लक्षणेन विशेषालंके

ग्र.ले.
स.
३३

रेकेकः तत्किमर्थमिदमुच्यते इत्याशंक्योक्तं कर्मणोति इदं च कर्मोपादानादर्थान्तरयोग
पघप्रतीतिः तेनाप्यनन्तोऽविविक्तविषय [illegible] तत्रैकस्मिन्नाधारे अनेककर्मार्थेयपस्थाद्दि
तीयापर्यायः तन्त्वसमुच्चयालंकारावस्थाने अस्यैतदर्थं कर्मणोति योज्यम् अनपवर्ग
णक्रियायोगापवर्गसमुच्चय इति समुच्चयलक्षणयोगापवर्गग्रहणाम् अनपवर्गकर्माश्रय
णात्पर्याय इत्यन्वयार्थमभिधानम् तिलसमयाभावात्यौगपद्यविवक्षणम् तस्माद्वितीयविवि
मयोलक्षणेनेनव स्याते तथानेकास्मिन्नेतस्य सहतेऽपश्चात्तद्विविधः तत्र हि विषयमाधा
रायेषु गतमतिनिवर्णतो समेताः कर्मणोऽदीहवर्णानि तत्राश्रयस्थितिर्यो किलकालसङ्ग
केनानेकेन विशिष्टपदेन दिष्टायागाविवसमहदयपन्यलक्ष्मणोत्यकवेत्युना वसतिवा
विद्गलः खेलानाम् विमद्दराशाददयवा मित्रवतितः सनागरागाकाणिनाम्बुकेऽकात
ऊश्चा ऊकादानपौत्रनागालिः क्रमेण च सत्यप्रणयीतयाकरः निशास्तुभावककलङ्ग
गणायः सवरोऽभूदभिमाविकाणाम् तदन्मुविल्काविविनामिषाभिः सपवाद्यतेराज
पश्चः शिवाभिः यद्देवमुपयतिहृष्टशादशीतिप्रियमिकातत्रिमहोत्सवाभूतं तत्रैवदेवा
दृतेन मदोऽयपन्नीतिमायेतिकारस्तुरति अत्र कालस्य कर्मकमनेकास्मिन्न समहत्ते आ
श्रयेकर्मणा स्थितिमविवक्षमकर्वश्चकोऽनेकासिन्नसहते कर्मवाचनपरकाश्रुकायाति
दृश्यपारानन्तयामसहनेनास्थितत्वात् अभिमारिकाः शिवाध्यानेकसभावाश्रमसहनत् ३३

पाः एकस्मिन्नाश्रये राजगुणे एकस्मिन्संस्थितिः वचने येकस्मिन्नाश्रये गुरुवृक्षादिवर्गः पर्यायाद्वि
गच्छ वर्णनादेव सहृत्नेऽपर्यनेकः क्रमागतानुपनिबद्धः समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनि
मयः परिवृत्तिः त्रिभिर्मयोऽयं किं विद्यमानं कस्यचिदादानम् समेन तत्समगुणेन तत्त्यागपूर्वमादा
नतादृशस्यादानम् तथापि केनोत्कृष्टगुणेन हीयमानेन न्यूनस्य हीनगुणस्य परिग्रहः
एवं न्यूनेन हीनगुणेन त्यज्यमाने नाधिकगुणस्योत्कृष्टस्य स्वीकारः तदेवमियं त्रिप्रकारा परि
वृत्तिः क्रमप्रतिमासंभवात्प्रथायानेनेतरस्यालक्षणम् समपरिवृत्तिर्यथा उरो दत्त्वा मम
रणे येन युद्धे प्राप्तमत हिरण्यानि च याचे यशः साकं जयश्रिया प्रयोगोयशसां कु
लगुणानाम् अधिकपरिवृत्तिर्यथा किमिन्यपाम्नाम् भवतां निवेदनेन तत्र याना
कशोभिवल्कलम् वदथ दोषस्फुटवदनावके विभावरीयशः रूपेण यकलना अत्रोत्कृ
ष्टगुणो नाम यो न्यूनगुणस्य वल्कलस्य परिग्रहः न्यूनपरिवृत्तिर्यथा अत्रादित्य यसा
नदा युधि रक्षितानां किमिवशाम्यतु ये येन जने क्षेमैरवध्यान् क्रीतमिद्ध किंचित्तो
लयशाः अत्र हीनगुणेन कलेवरेणोत्कृष्टगुणस्य यशसो विनिमयः दत्त्वादर्शनमेत
माणाव तत्र तथा कीर्तिः किं न प्रहृत्य सम्मिनाय हृद्रासिरण रणकर्मेतदमन अत्राद्ये सम
मपरिवृत्तिः द्वितीये न्यूनपरिवृत्तिः एकस्यानेकस्य वा एकस्य नियमेन परिसंख्या ए
कानेकत्वार्त्तावाद्विवचनम् एकत्र वस्तुनि सत्यनेकत्र बहुभाषण्याभावेन नदातथेकत्र
भाव्याद्वितीयपरिहारेण नियमनं परिसंख्या पौनरुक्त्यपरिवर्जनेऽत्र चतित संख्या नवर्णनीयम्

अ॰लं॰
स॰
३४

34

नगराणां परिसंख्या साहेकाम्य ग्रामपूर्वं काननं यथावेतिसमाधमेदि विद्याप्रत्येकं वर्णनीयं।
तस्य ग्रामाः क्रमायो लाभ्यो इति ग्रामिण्यनुष्य सेदा कर्मगोपथा। किंभूषणं मुहूर्तमन्य
थानरत्नोकिं कार्यं मार्गं चर्वितं नद्यानंतदोषः किंवदंत्यति हृतनेधिषणानने ज्ञानानुति
कल्पदायः सदसद्विवेकम् किमासेव्यं वासविषयमनवद्यसंगतिः किमकान्तं प्रव
रणाद्वगले कौस्तुभमनुः किमाराध्यं किमभिलषणीयं चक्रवर्णायदासप्रयाणेनानिव
र्पितिविश्वैश्वप्रभवति भक्तिभवेनविभवेश्वसनेशास्त्रेनस्वनिकामाहि विज्ञाय ग्रामिनव
ग्रामिग्रायः परिहृत्यणेसुहृत्नाम् कौटिल्यकवनिवेयकवचरणायदलेभ्रमाक्ते।
कौटिल्यकवग्रालनवलनेनत्रयोवेमति श्रवचालौकिकेवस्तुहृत्यमाणेवलनरध्याव।
स्वैरवर्यवस्थनीतिमवक्षयेवक्ताननैशाहमाचेवतिनियमाभावः अलौकिकाभिधाय
णेवक्वाविश्यग्रहवकं ग्रहणाम यथा क्लिद्वयतिक्षतिवर्मेयथा लीलावतीनानयनोत्प
लानि विभर्तिशस्त्रामपिवकिमाणमेकोमहाकालजटायंवेद तथा विवेकमेत्तवर्णस्व
कैरायुतिश्रुदरग्रहणानीयादिश्लेषसंश्लेकनमस्याग्रन्यतवारूमलिवंयनम् अत्रवनियम
परिसंख्यायोवाक्यविन्यासि इलतणनादवर्णीयामितिख्यापनाय नियमनेयापरिसंख्यापि
सामानाधिकरण्येनोक्तिः भूतपवपातिकापिशाम्रिरश्मीकियनेइतिभ्रगपक्षेभाव
नेशापिकम् दशाननपिकायाथनिलपननमध्यापतिः दशाननपयाभावोदशाननपिका दश
मनोज्ञादिम्यश्वेतिवुञ् एषादवादिनाश्रयभावः यथा ग्रहमदमिमाहावितिकोविते ३४

अन्येन तु देवदत्तस्यैव विशेषेण यस्मात्तीनीतो सा देवदत्तस्य पितृकामीति। एवमस्य शाक्यो हे शाक्यो स्या सिमस्य ह-
मस्य सिकन्तिवन्मस्य धीयत्र्हमिन्यायुः अयं देवदत्तस्य पित्रा विवदेवदत्तस्य पितुकेति इवे प्रतिकृत्ना विनिके
नेवर्णयति अत्र हि नष्टककर्त्रे केणादेन मन्तव्येन तन्मस्य भाष्यस्य पाम तत्र मर्यादितुम्
एवमन्यायादेवदत्तस्य पितृकाष्ट हेना ह्येते देवमन्तव्यादस्य पामन्तव्यमर्थादाहायानम् तदस्य कस्यवि।
दर्थस्य निष्ठितो सामर्थ्यात्समानन्यायहाय्यत्र्वात्तरमायनन्तिस्मा अर्थापत्तिः नचेदमनुमाने
समानन्यायस्य समवयन्न्पत्नाभावात् अस्मत्पक्षेनुमानात्तस्यानम् अर्थापत्तिस्त्वबाकाविदा
न्यायइतिनज्ञानीयत्रेनेहाप्रियावन् ... यस्य हि यायाशाकवणिकत्वा न्याकवणिकस्यार्थापत्त्व
नेहतीयः प्रकारः आशेषस्या पञ्चपतिर्वपितान्यहानिकक्त्वादरामयदहितत्रानामस्मा
गमोक्तः कमपरमवर्णनविप्रकृष्टविप्रमपितेयदस्मीस्त्वशान्तिभावाः अत्रावप्रहतान्तः
शाकवणिको लोकहमानसशाकवणिकमर्यादाविपात्ति हितीयोयप्ष्याप्तनपतुषिवा
कृशालिनिशीलामननमेतियनदाश्चर्यम् विपुमेनकेषुवणानाकेववावेषुकाके
षु अत्रशीलहमानोशाकवणिकात्युहनानेशाकवणिकमर्यादाविपत्ति कृविमाप
साम्यतिमिनस्त्रैषुणादर्पणेनअलकारः शंकाकवनरकपालुपणिजनीविषणिगोम्रं
गीवस्तुवहेषपकोवानवयाः अवश्ययंशुभोरपिमवतिसवामरगुणविशेषवरूमर्थ
स्यिनवतिवर्यकेषुनरसी अत्रविशेषकेहितिल्लिहम् अशाकवणिकास्यस्याणह
तानान्याकवणिकाध्यापननम् बलावलविरोधविकल्पः विरुद्धयोस्तुल्यप्रमाण।

अ. ले.
सं.
३५

35

सिद्धत्वात्स्पर्शवत्त्वादेकद्रव्यगुणत्वाभ्यां विरुद्धत्वादेव यौगपद्यासंभवे विकल्पः । उपलभ्यमा-
नाश्वादेवाकृतं न सत्ताजातीयघटत्वं विद्या कर्मणहरीक्रियं नामाजासोज्यानावा इत्यादि । अथ सति
वाजकार्ये नियमेनोपस्थितेमायत्रुषावनत्वप्रमाणं स्थितमिति तदेव । मेधविशेषाद्यावत्तत्त्वप्रमाण-
न ग्रनिराजविषयत्वेन स्पर्धेयाहेत्या रूपिसमावत्वात् । द्वौ देभौ विरुद्धौ विनिनियामंगापत्यत्र ते
शास्त्रतस्मात्प्रशान्यमाणानरस्यालाशकत्वात् । न तस्मात्यायशोभावविकल्पः । न मन कृतेः वे-
तयोः साहचर्यमितिमलकारनापवकर्णाहृदीक्रियतामिन्द्रादियोजनीयम् । उपलभ्यमानत्वा-
ज्ञाकविज्ञेषावलेवनेनाप्ययं रूपते यथा साक्षिप्रद्धविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पल-
स्पर्धिनी ध्यानालेवनेनासमाधिनिरतेनीनेदं तत्र सामर्थ्य लावण्यसमहानिधीनामि-
कुनालक्षीदृशोप्रत्यवनी प्रभाकरकृतनोभवानिहरणेनेत्रेणतत्त्वीहरेः । अत्रैवं तन्त्र-
वेतिविकल्पः । उत्तमतान्त्रवतत्त्वप्रमाणस्थितिवम् । न चात्र समुच्चये वा शङ्कः । संभव-
तामपि गतो महाकविव्यवहारे तथा प्रयोगाभावात् । ननु विरोधनिमित्तो विकल्पः
कथं चात्र विरोधः । नेतत् । नेत्रमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्तयोः दृष्टाभिधानमेव न कार्यं
कृते वचनत्वाधिभावं गमयति स्पर्धिभावश्चाविरुद्धत्वम् । नेत्रप्रत्यवासमस्तमेव शारीर-
मित्यर्थावगमे विरोधस्य प्रत्यन्यत्वात् । स चात्र विशेषाद्विशेषः लिङ्गविशेषस्य वचनविशेष-
स्य चात्र दृष्टेः । तस्मात्समुच्चयेनाविकल्पाख्योऽलंकारः । एवं कृते विवेकात्तदा श्री-
नेत्रत्वं गतत्वम् । गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः । गुणानां वैमल्यादीनां यौगपद्येन ३५

वस्थानं नैयैव क्रियाणां समुच्चयोऽलंकारः विकल्पप्रतिपक्षत्वेनास्य स्थितिः क्रमेण यथा
विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभूद्विमलं च । प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च
तानि जातानि ॥ अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे । नववारिधरोद
यादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ एतद्भिन्नविषयत्वेनोदाहरणम् एकाधिकर
णत्वेनाप्ययमलंकारो दृश्यते यथा विश्राणनाद्धृदयतनयावितिहितं प्रेमाभियानं नवेषा
ल्पयति दृश्यानि सा विधुरिता साधनेन दाकर्णयते श्रुते शुष्यति तन्नाम्नि तिष्ठलपति प्रज्ञायते
श्चाम्यति प्रविश्य लिखति प्रणयति हृत्तल्पं न्यस्य तिष्ठति ॥ एवं गुणसमुच्चये उदाहार्यं
केवलं न केवलं गुणक्रियाणां व्यस्तत्वेन समुच्चयो यावत्समस्तत्वेनापि भवतीति वर्णय
ति उदाहरणम् ॥ स्फुरन्न कृष्णेन मुन्मुखे हसितवत्साकृत्स्नमाकैकरव्याहृतं प्रसरव्यसादि
तुकुलेस्य प्रमके पेश्चिरम उद्भ्रान्तमणिनाहृतिविकच मज्जनरंगां नरं वेद्यः साम्बुवर्वते ।
नेरसवशादेकैकमस्य क्रियम् अत्रावेकैकादत्योर्गुणशब्दाः स्वच्छादिन्यादयः क्रियाशब्दा
श्च निसामस्त्येन गुणक्रियायौगपद्यम् प्रसादिस्मेरेत्यादौ न समासकृतं द्वित्वं सर्वथा ।
त्रियानन्तरितमेव प्रत्याय्यमानं तच्च सिद्धिद्वयपक्षेन गुणत्वाद्गुणशब्देन गुणयौगपद्यमि
ति द्रष्टव्यम् एवमयं त्रिधा समुच्चयः एवं समुच्चयस्त्रिप्रकारं भिन्नं लक्षयित्वा द्वितीयं लक्षयते
एकस्य सिद्धिहेतौ तेनान्यस्य तत्करत्वे च समुच्चय इति । यत्रैकः कस्यचित्कार्यस्य सिद्धिहेतु
त्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्योऽपि यदि तत्स्पर्धया सिद्धिं करोति तदायमपरः समुच्चयः न चायम

अ.लं.
स.
३८
30

मात्पलंकारेणेत्र्भवति यत्रैकस्य कार्यप्रतिकूलं साधकत्वमन्यस्य कार्यसाधकत्वनालीये
नापतालितत्समाधिर्वेद्यते यत्र त्वेलकपोतिकया बहूनामवतारस्तत्रायं समुच्चयः अत्र
समहान्भेदोनयः सप्रसमुच्चयः सद्योगासद्योगे सदसद्योगाश्च भवन्तीति त्रिधा भिद्यते स
तः शोभनस्य सतामनुत्त्रीयमानत्वं यथा कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुज
बलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो व्रजति
नितरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः अत्र कुलमालिन्येन शोभनस्य कुलस्य मूर्त्यादिभिः शोभनैः स
मुच्चयः एकैकस्य दर्पहेतुत्वात्तद्भावेनान्यार्थे यानि वेद्यानि यथा दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो
दूरे मनोऽत्युत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि
मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः अत्र
दुर्वारत्वेनाशोभनानां स्मरमार्गणानां तादृशैरेव प्रियतमादिभिः समुच्चयः नववयःप्र
भृतीनां च यद्यपि स्वतः शोभनत्वं तथापि विरहविषयत्वेनात्राशोभनत्वमेव सदसतः
शोभनाशोभनस्य सतामनुरूपेणासदसतानुत्त्रीयमानत्वेन योगो यथा शशी दिवसधूसरो
गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणः सतत
दुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे अत्र शशिनः स्वतः शोभन
स्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन सदसत्त्वात्तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः
नन्वेकस्मिन्समुच्चीयमानः शोभनः सर्वत्राशोभन इति सदसद्योगो ज्ञेयः नया ३८

ङ्नगतः खलु इति शोभनः अन्येन शोभमना इति कथं समुच्चीयमानस्य समस्तस्य इह शोभनासमता
यागः नैतत् न पांगनगतः खलु इति प्रसज्जन प्रक्रमभंगात् इह मेव नन्तु सौंदर्यं निमित्तमभि
प्रेतमेवैतत् अत एवाम्येव मादौ सहचरभिन्नार्थेउदाहृतवेस्त्रक्रम प्रकृतेनन्तपा इतेन
शोभनत्वे खलत्वेना शोभनत्वमिति समर्थनीयम् एवं विशिष्टस्य शोभनत्वप्रकांतत्वविशेष
णास्य त्वशोभनत्वमिह त्वग्वत्युनिनमर्त्वषानि द्वयम् नतुद्वौवाः स्मरमार्गणाइति उक्रो
दाहरणे वक्तव्यं समदमयोगः नैतत् इह शोभनस्य समनो शोभनत्वमिति विवक्षा नत्वशोभ
नत्वमेव तदिति विवक्षितम् अस्यस्यन्तयामेदः अत एवैकत्रापसहते मनसि शल्यानीति के
ह दत्वेनातःप्रविष्टानामपि व्ययादेतत्वात् अपरत्वे कथं मोढव्याइति सर्वथा इष्टत्वाभिप्रा
येण न स्यादित्ति प्रकारत्रयस्यापि विविक्तविषयत्वम् कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्वस
माधिः केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरयोगात्सौकार्यं समस्यमाधानात्समाधिः
समुच्चयस्मात् दृश्यानंदमनन्तरमुपक्षेपः नेहेलतः एव हु प्राक् प्रतिपादितमेव उदाहानम्
स्यानिराकरणे पादयोर्निपतिष्यतः उपकारायदिष्ठ्यादरस्य दीयोद्यनाजितम् मानतिराकरणे
कार्येयादपतनं हेतुः तस्यौकार्यार्थं चतुरागजितराजितस्य कारणान्तरस्य प्रक्षेपः सौका
र्येचोपकाराय तिष्ठेदप्रकाशिनम् एवंवा स्मन्यायावर्ष्पर्यिणो लंकारा स्यन्नीतिपाद्यानु
नालोकन्यायात् अर्थापिणो लंकाराउच्यंते तत्र प्रतिपक्षतिरस्काराशक्तौ तदीयस्यतिर
स्कारः प्रत्यनीकम् यत्र बलवतः प्रतिपक्षस्य उवलेन प्रतिपक्षगत प्रत्यनीकारः कर्तेनश

अ·लं·
स·
३७

क्षमे इति तत्संबन्धिनो दुर्बलस्य यत्तस्यापि तेन तिरस्कारः क्रियते तत्प्रत्यनीकम् अनीकस्य सैन्यस्य प्रति
निधिः प्रत्यनीकमुच्यते तत्तुल्यत्वादिहापि प्रत्यनीकमुच्यते यथानीकेऽभियोक्तव्ये तज्जासामर्थ्यात्
त्प्रतिनिधिभूतमन्यदभियुज्यते तद्वदिह प्रतिपक्षे विजेये तदीयस्य दुर्बलस्य तिरस्करणमित्य
र्थः प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वादपनेतुमशक्यो जनो यथा यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कोऽपि त
दनुगृहीतान्विगृह्णाति कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते अत्र राहोः सका
शाद्भगवान्बलवान्विपक्षः तदीयः पुनर्वक्त्रसादृश्यप्रयुक्त्वेन दुर्बलश्चन्द्रमास्तत्तिरस्कारादनुग
वतः प्रकर्षावगतिः ॥ उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम् उपमेयस्यैवोपमानभा
वोद्भुतसामर्थ्यादुपमानस्य कैमर्थ्येनाक्षेप आलोचनेन क्रियते तदेकं प्रतीपम् उपमानप्रति
कूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः यदप्युपमानं तथा प्रसिद्धस्योपमानतानवाप्ति
निष्ठापि प्रियानादरार्थ्याच्चोपमेयत्वेन कल्पनेन तत्पूर्वोक्तात्प्रतीपाद्द्वितीयं प्रतीपम्
क्रमेण यथा यत्त्वच्छ्रमदानीव नेत्रे वसहजे शुद्धमालामण्डने भारस्तत्कुवलयदलमाल्यानी
त्यादि यथा वा लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां देव त्वय्यवनीभरक्षमभु
जे निष्पादिते वेधसा । इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारत्नमहो मु
धैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ अत्र यथासंख्यमेलाममण्यस्ती निशाकरप्रतिपादितम् वपदिहेद
तिकस्मिवाद्गुणगणस्य प्रतिपादनम् तत्तद्विहृणा किमेषां विवेदातवमिन्द्रपित्रोपाणाम् अत्रो
पमानत्वेन प्रसिद्धस्येन्दोः समानिकार्थमुपमेयत्वेकल्पितम् वदनस्य चोपमानविवक्षाय ३८

प्रयोजिका कविनुन निष्पन्नमेवोपमानादेर्वर्णनं यथा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन
किं वहसि मुग्धे सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि अत्रोकधमाजउपमा
नस्य प्राउभावपवन्यक्कारकारणम् अनेनन्यायेनोत्कृष्टगुणावाधेन उपमानभावमपि न
सहतेनस्योपमाभावकल्पितप्रतीपमेव यथा अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल
तात मास्म दृप्यः ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् अत्र हालाहलेप्र
कृष्टदोषत्वादसंभाव्यमानोपमेयभावमप्युपमानत्वेन निबद्धम् ॥ वस्तुनावस्तुना निगूह
नं मीलितम् सहजेनागन्तुकेन वा लक्ष्मणा यद्वस्तु तेन वस्त्वन्तरं निगूह्यते तद्वस्त्वभिधानं
मीलितम् न चान्यसामान्यालंकारः तस्य हि साधारणगुणयोगादेकात्म्यभेदानध्यवसा
याद्वस्तुप्रवेशनिबन्धनेन तस्य मानगुणयोगात्सामान्यम् न चैव समपह्नुतिः किंचिद्विशिष्य
कस्यचिन्निषेधापनात् यथा मलयजरजसाविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः सि
ततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचोरुचिरामलांशुकाः शशभृति विततधाम्नि धवलयति धराम
विभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः अत्र मलयजरजसा वि
लेपनादीनां चन्द्रप्रभयाप्यसहाविभाव्यत्वेनागन्तानान्त्यभेदप्रतीतिर्दर्शिता स्वगुणत्यागादत्युत्क
ष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः यत्र परिमितगुणस्य वस्तुनः समीपवर्तिप्रकृष्टवस्तुगुणस्य स्वी
करणं तद्गुणः तस्योत्कृष्टगुणस्यास्वीकरणे त्वतद्गुणः तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणाश्रयस्मिन्नि
निहत्वा न चेदं मीलितं तत्र हि प्रकृतवस्तु वस्त्वन्तरेणोत्कृष्टगुणापवन्कतयाप्रतीयते इत्यस्य नयोर्भे

अ. लं. से.
२८
28

दः सृष्टा विभिन्नवर्णेनान्यगुणेन स्वयं स्वच्छायां पतितैः स्फटिकमयानै रक्तैः पुनर्यत्र रक्तैव छायासमानि
त्यैरेव शर्करीरतनीलैः अत्र नीलत्वस्याभावाच्च रत्नानामरुणवर्णस्वीकारः तस्यापि नाकन्न तमणिप्रभास्वी
कार इति तद्गुणत्वम् ॥ सति हेतौ तद्गुणाननुहारोऽतद्गुणः तद्गुणप्रस्तावात् तद्विपर्ययरूपोऽतद्गुण
उच्यते तत्र तस्य विशिष्टगुणपदार्थस्वीकारः प्रस्तावप्राप्तः यदा पुनरुत्कृष्टगुणस्या
नन्तुकारणान्यगुणेनानुवर्तने भवति सोऽतद्गुणः तस्योत्कृष्टगुणस्यास्मिन्गुणानसतीति
यद्वान्यस्यापकृष्टस्य गुणानुहारः सत्यपि हेतौ सोऽतद्गुणः तस्याप्रकृतस्य गुणानास्मि
स्मिन्नसतीति कृत्वा क्रमेण यथा धवलोऽसि जहु(?)क्व(?)दुद्दव उद्भावितपुण्यरजनिर्व्याहृतश्च प
श्रभाविपर्वेहिप्रपसुहृत्क्वगाधिहिरोणा रवोऽसि गोराम् उरसितमन्नयाम्रनेकजलानमसभय
यमजनः राजहंसतवैमवक्षुश्चतावीयतेनच न चापचीयते एवं त्रातिरक्तहृदयसंपर्को
नायकस्य धवलश हृदयाच्छ्राममपि रक्तत्वं निष्णमित्यतद्गुणः उत्तरत्राप्रकृत
स्य गाङ्गयामुनजलस्य संपर्केऽपि तथात्वरूपत्वमित्यतद्गुण एव कार्यकारणभावस्यवा
त्ववैलक्षण्याद्विषमालङ्कारप्रकाशः ॥ उत्तरात्प्रश्नोन्नयनमसकृदसम्भाव्यमुत्तरं चो
त्तरम् यत्रानुपवर्ण्यमानोऽपि प्रश्नः उपनिबध्यमानादुत्तरादुन्नीयते तदेकमुत्तरम् न च
दमनुमानम् पक्षधर्मादेरनुद्देशात् यत्र प्रश्नपूर्वकमसम्भावनीयमुत्तरं तच्च नसकृत् ता
वन्मात्रेण चारुत्वाप्रतीतेः अतश्चासकृन्निबन्धे द्वितीयमुत्तरम् न चैवं परिसंख्यायामव्यवच्छेद्य
व्यवच्छेदकपरत्वाभावात् क्रमेण यथा पक्वाकिनी यदवलानतरुणीनथा हमसनरे २८

शृङ्गपतिस्मृगतो विदेशम् कं पावसे नहि हवानमिथ्य वराकी स्वश्रू मे मान्यवधिगान् शुः
णो किलकिञ्चित् कविसमाहिष्टुगर्व किलइजेनलोशुणामाही किलहः खिन्नकुलनकि
इणो हावलोलोड्रा एवं चमप्रवासोद्दीपनामितिश्चत्र उनवादुन्नीयते उनवयने देवगामा
दितिशृङ्गवादमेभाव्यमुसहतनश्चत्रपूर्वकमुनरतिवद्धम् ततः प्रवृत्तिशृङ्गाध्यप्रतीति
परालंकाररलक्षणम् ॥ ललितं त्वाद्यप्रकाशे न लक्षितम् इदमत्रैव स्थलुमतिमिश्रिमि
लक्षितो योऽर्थः सयदाऽकूतशालीयमतिभिर्विनाकाराभ्युल्लस्यते नदानेत्युप्रासल तेन यद्विह
न्येश्वनि प्रकाशने लक्षणम् मलंकारः तश्चेङ्गितेन यथा सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्ध।
या हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् अत्र सङ्केतकालाभिप्रायो विटमने
यिनाऽन्त्रतेपादितान् इङ्गिताद्बलचितः रजनीकालभाविना लीलापद्मनिमीलनेन प्र।
काशितः आकाराद्यथा वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे पुंस्त्वं
तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख अत्र स्वेदबिन्दुभिन्नकुङ्कुमस्वरूप
भिन्नेनाकारेण संलक्षितं तत्पुरुषायितं पाणौ खड्गलेखालिखनेन प्रकाशित
म् किल वस्तु निगूहनं व्याजोक्तिः यत्र निःशृङ्खवस्तुकृतमिश्रितमिवाऊ किमप्रकटनाश्रम
सङ्कस्तनरश्वेपेणानिगूह्यते पलक्ष्यते सा वक्रनरोत्पेतपश्चपस्या व्याजसवनाव्याजो।
क्ति यथा शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखि
लविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं शैलान्तः

अ.लं.
स.
२८
२
३९

धरमानस्य मंडलगतोर्द्धो बिंबनाम्नः शिवः अत्र भोगाद्बाह्यदिनेनाह्निनो रतिभावः शेषस्य प्रतीते
पर्णेनापलापितः यद्यप्यपह्नुतिरपि संभवति तथाप्यपह्नवेन पुनरप्युक्तिर्न तथा प्रकार इति
लक्ष्याप्यपलापमात्रं विनयास्यालंकारस्योल्लेखः नत्वपह्नुतिरेव यथा सादृश्याव
यापह्नवः सापह्नुतिः नत्वापह्नववाचापि यत्सादृश्यमात्रं प्रकाशते इति स्थापितम् व्या
जोक्तो वोत्तरः प्रकारो विद्यते नेन कर्णमिथ्यमलंकारान्तरं तेन कथ्यते सन्यम उक्तमि
ड्डानाश्रयेणोत्तरेऽयं क्रमः नाहतन्मते व्याजोक्त्यादेरलंकारत्वमस्ति इह तत्समं
भवानत्यक्तिरिक्तापह्नुतिरिति निहृष्य गायमलंकारो निर्दिष्टः ॥ अथ यथोक्तस्य वाक्यस्य
काकुश्लेषाभ्यामन्यथायोजनं वक्रोक्तिः उक्तिव्यपदेशसामर्थ्याद्यानेनान्येन वचनम्
यद्वाक्यं केनचिदन्यथाभिप्रायेणोक्तं सदपरेण वक्त्रा काकुप्रयोगेन श्लेषप्रयोगेन वा
न्यथान्यार्थघटनया यो योज्यते सा वक्रोक्तिः काकुप्रयोगे यथा गुरुपरतन्त्रतया वत दू
रतरं देशमुद्यतो गमनम् अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥ अत्र
नद्धाकनायिकया गमननिषेधपरत्वेनोक्तस्य वाक्यस्य काकुप्रयोगेण विधिपरतापादि
तम् काकुवशाद्धि निषेधस्य विपरीतार्थसंक्रान्तिः नत्र श्लेषो भंगाभंगत्वेनोभय
मयत्वेन त्रिविधः अत्राभंगश्लेषेण यथा अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् अत्र दारुणेति सभंगमानं प्रक्रान्तेन श्लेषभंग्यान्तरं
नीयोन्नतयासंपादितम् सभंगश्लेषोत्थेन यथा त्वं हालाहलभृत्कोऽविषमनसोमहंक्तो २८

समालिंगितो हालो नैव विभाति नैव हलं शुभं कथं हालिकः सत्यं हालिक तैव तेन सर्ववि
नासक्तः स्वगोवा हलेन वक्रोक्तेर्विजितो हि माहिषं न पश्यति वताद्वैः शिवः अभयसुखेन यथा
विजयेकशालस्यास्तोनक्रीतिनसहमनेन सहशाकोविजयेकशालोस्मिन तदेतत्तस्य यमि
ट स्थाणु किं मद्गोदेवेणाग्न्यानगणपतिर्ये हि नेतिभिमतः कः ग्रहेहि विनायक माहिला
कः किं न जानासि वद्गाग्रहणेन विनानामिर्वमो किं प्रतारयस्येवं तदेवं यदि रुक्तिमिदं ने
हि नाहूयतां गङ्गा हा हा हेशितं दृष्ट्वा भयग्रहेतानिकटस्थितेन रतिः कस्य यदि नेच्छसि तत्कं
सर्पस्यैव परागादिः ॥ वक्रोक्तिर्हि नेन क्रीनाम वक्तामद्दकोहशी नजिक्रोष किं वशीभिर्नमनो
मन्युरावृत्तो नैव प्रपद्यमि गुरुः इति कृत पश्यति पेशलपासकली लापरशुको वक्रोक्ति
दृष्टवशात् बलना वक्रमाननमव्याजवाग्मानः वक्रोक्तिशब्दस्थानलंकारववनोपि इहालंका
र विशेषसंज्ञितः स्वभाववस्तुस्वभावयथावद्वर्णनेन स्वभावोक्तिः इह वस्तुस्वभाववर्णन
मात्रं नालंकारः नेति सति सर्वं काव्यमलंकारः स्यात् नहि न काव्यमस्ति यत्र न वस्तुस्वभा
ववर्णनं तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् सूक्ष्मः कविप्रमाणगम्यः अत एव तन्निमित्तप्रत्यये वस्तुस्व
भावस्तस्य यथावदन्यूनातिरिक्तं तेन वर्णनं स्वभावोक्तिरलंकारः उक्तिवाचोयुक्तिः प्रस्ता
वादिहलक्षणम् भाविकमेवदलंकारान्याम्स भेदा भाविकप्रसंगेन निर्णेष्यते य
था क्रोकारोन कोटिचञ्चुपुटकल्याणहृतो ढुकितस्तन्व्याः क्तलकोतकचालिकेरे
सीकारमीसंनितः दृष्टस्निग्धदवामनस्तन भरोत्सेव्या कपाली सद्यो मे काके कवलो

प्र. ले. वनसाक्षात्कृतिः कार्याविवेनसीभवेत् अतीतानागतयोः प्रत्यक्षाप्रमाणत्वे भाविकम् अतीता-
स. नागतयोर्भूतभाविनोर्वस्तुनोर्लौकिकेनान्यद्भुतत्वाद्यत्समेव परहितशाहृसदर्भसमपि
३९ नत्वाद्यप्रत्यक्षप्रमाणत्वे भाविकम् कृविगतभावश्राश्रयः अतोऽपि निर्विवत्वेनास्तीति भा-
39 वेभावनाबाधनः पुनः श्रुतमिति निवेशानेमात्रास्तीति नैवं यथाप्ततिः भूतभाविनाभूतभावित-
येवप्रकाशनात् नापि रामो भूदिति वह्नत्वमात्रं भूतभाविनतस्य प्रमत्तत्वादितितस्य धर्म-
स्यस्फुटस्यापि कस्य प्रतिलभात् नापीयमतिशयोक्तिः अन्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावा-
त् नहि भूतभावाभूतभाविनेनाध्यवसीयते अभूतभाविवाभूतभाविते नापि अन्यत्वमप्र-
तगतत्वेन अप्रत्यक्षमाणप्रमत्तत्वेन नहि प्रत्यक्षे केवले केवलवस्तुधर्मः प्रतिपद्यते ये-
वक्तिनितथाभावात् यदाहुः न ह्ययोज्ञातप्रतिथाम सामान्नोन्वयक्षाति इत्यादिकाव्य-
निमग्नप्रत्यत इति केवलवस्तुधर्मतेनप्रतिपत्तः सामग्रीउपयुज्यते सावलोकयाथार्थावः
हारादीहृपस्वभावायोगिनामतीन्द्रियार्थदर्शनेभावनरूपाकाव्यार्थावरोधभावनास्वभा-
वैवसावभावनावस्तुगारद्भुतत्वप्रयुक्ता अन्यद्भुतानां वस्तुनानामाद्यत्रप्रत्ययनहृदिसंया-
प्रमाणत्वात् नापि भूतभाविनामप्रमत्ताणाप्रत्ययत्वेनयेवपतीतेः इवाथग्राभीकारेणाप्र-
तीयमानोऽप्रत्वनस्याभिमानरूपाध्यवसायस्वभावत्वात् नह्यप्रत्यक्षप्रमत्तत्वेनाध्यवसीयते न
किंनाहिकाव्यार्थविद्भिः अप्रमत्तत्वेन न दृश्यते इति नापि वस्तुगानादरवार्थाउत्प्रेक्षाप्रयोज-
काः तस्याभिमानरूपायाः प्रतिपत्तृधर्मत्वात् यदाहुः अभिमाने च सा योक्तिर्ज्ञानधर्मस्तु का ३९

रिदितिव काव्यलिंगेऽव्यपदेशकार्योपि प्रतिपत्तेश्च न सन्देहदर्शनाद्दृष्टीनां नानागतत्वप्रसङ्गात्
प्रतीतेः काव्यलिंगमिदं लिंगलिंगिभावेन प्रतीत्यभावात् योगिवत्प्रत्यक्षतया प्रतीतेः नाप्य
येषु रसः स्फुटरूपतया सर्वसमकालप्रतीतेः रसवदलंकारः इत्यादिचित्तवृत्तीनां न देशकाल
नयापि भावादीनामपि साधारण्येन हृदयसंवादितया प्रमाहेतुत्वानवच्छिन्नतया न स
भावात् इहचेतनादेस्त्वनेन भूतभाविनोऽस्फुटत्वेनाभिन्नसर्वेषां त्वत्प्रतीतेः स्फुटप्रतीतिसुगतेर
कालत्वसाधारण्यप्रतीतिनिमित्तकत्वेन रकालिकरसवदलंकारः स्यात् नापीयं
दृष्टवस्तुस्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिः न सा लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णने साधार
ण्येन हृदयसंवादसंभवात् इह चालौकिकानां नागानां वस्तूनामस्फुटतया तत्तद्रूपेण प्रतीतेः
कचित्तु लौकिकानामपि वस्तूनामस्फुटत्वेन भाविकस्वभावोक्त्योः समावेशः स्यात् न च हृ
दयसंवादमात्रेण स्वभावोक्तिरसवदलंकारयोर्भेदः वस्तुसंवादरूपत्वात्स्वभावोक्तेः चित्त
वृत्तिसमाधिरूपत्वाच्च रसवदलंकारस्योभयसंवाददर्शनेपि समावेशोपि च घटेत यत्र व
स्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णनं स्यात्तत्र स्वभावोक्तिः अन्यत्र तु रसवदलंकारः नाप्ययं शाहानाकुल
वहेतुकः ऊर्जिताद्यर्थसमर्पणात्प्रसादाख्यो गुणः न स्याद्धि स्फुटास्फुटाभयवाच्यगतत्वेन
कोटितसमर्पणेरूपम अस्याः कायानि समर्पकत्वमतः स्फुटत्वेन प्रतीतेः तस्य रूपप्रतिलम्भः
तस्मादयं भाविकालंकार एव स्यात् अथ यत्र शब्दप्रयोगाद्दृश्यते यथा मुनिलसाति
योगीन्द्रो मार्तण्डमार्गमस्मभरः येनैकतुलके दृष्टो दिव्यो लोमहस्यकल्पना यथा वाह

अ.ले.
स.
५.
40

पंचविनशब्दे मेअयमदसि वेद सन्नपवर्णनेन बहिरगमितमिव स्फुटत्वेन तदीयं रूपं दृश्यपे
प्रवृत्तमेवेश्वानिका यद्वर्णने प्रलिदवर्णनादेतेयम् अयमत्र विवारलेशः समभवति इह
कविद्वर्णनीयस्य वर्णनावशादेवप्रत्यक्षायमाणत्वम् कचित्प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्ण
नम् आद्योयथोदाहृते शाकुन्तलीये यथा अनानाघ्रातंपुष्पमत्र लक्ष्यते चिन्नपत्रे वि
सर्वतोऽहतः अत्रामरोद्यमसंतवबीजयोः विलासवालव्यजनेनेत्र काव्ययम् इति प्रथम
कारिकाविषयोऽयमलंकारोऽन्यकारानवगोचरः कविसमर्पितानां यमार्णां स्थल
कारत्वात् नहि मांसलावण्यादीनामिव वस्तुसंनिवेशिनाम् अपि वा शब्दानाकुलनावे
क्षितत्वादेव तन्मूलत्वे इति हिमासदीये बाणामनाकुलत्वेनापि भाविकमिति चोद्धूहल
त्वेन व्यस्तसमस्तरचह्नत शब्दसमर्पितत्वेन प्रत्यक्षायमाणत्वप्रतिपादकेकथंप्रयोज
को भवेत् यदि तु तत्समनिवेशनात् तेनापि भाविकं स्यात् तस्मात्तावदेवमहत्त्व
मुन्नयतप्रकारविषयेवर्णितमितिनायमलंकारः यदि तु बालवमेवाद्भुतोदयक
विनिबद्धकविनिबद्धवक्तृनिबद्धवा सकलवक्रगोचरीभूतेन स्वभावोक्तिवदलंकारत
या वर्ण्यते तदा यमपि प्रकारो नातीवदुःश्लिष्टः अत एव प्रमत्तापरत्रार्थो: क्रियते स्व
भाविनः तद्भाविकमिति एव मंसेभाविकलक्षणमकारि स्वभावोक्त्या किंचित्साहृश्या
नदर्शनेन समलक्षणाकृतम् ॥ सम. ड्विहस्तवर्णनमुदानम स्वभावोक्तौभाविकेच
यथावद्वस्तुवर्णनेन तद्भिपत्तेनं नारोपनवक्तान्मनउदानत्वावसरः तत्रापि भावेमा ५.

न विश्रान्तिसुखस्यैव स्वतो वर्णने कविश्रान्तिमोक्षापत्तेर्नैमित्तिकलनतः सुदानेयथा मु
क्ताः कलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हताः प्रातः प्राङ्गनसीम्नि मन्थरचलद्बाला
ङ्घ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु।
भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् अत्राद्भुतमहापुरुषचरितेन च उदात्तशब्दस्या
दिह्णाभिधानम् महापुरुषाणामुदात्तचरितानामभिधानं तद्वर्णनेनाङ्गभावेनोपनिब
ध्यमानं चरितं चोदात्तम् महापुरुषचरितस्य चोदात्तत्वात् यथा तदिदमरण्यं यस्मि
न्दशरथवचनानुपालनव्यसनी निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः अत्रारण्ये
वर्णनीये रामचरितमङ्गत्वेन वर्णितम्॥ रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धेन र
सवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि उदात्तमहापुरुषचरितेन स्वाविनाभाविकं रूपमनाच्छिन्नं
हि निर्विशेषस्वभावत्वात् रसादीनामिह न तदलंकाराणां प्रस्तावः अतएव तदालं
काराणुग्राहकत्वेनाः अत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिश्चित्तवृ
त्तिविशेषो रसः भावो विभावानुभावाभ्यां सविभावितो निर्वेदादिव्यभिचारिशब्दः देवता
दिविषयस्सरत्यादिः तदाभासौ रसाभासौ भावाभासश्च आभासत्वमपविषयप्रवृत्त्या
नौचित्येन तत्प्रशमः उक्तप्रकारस्य भावस्य निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था तत्रापि रसस्य
परविश्रान्तिरूपत्वान्न संभवति इति परिशिष्टविषयोपद्रष्टव्यः एषामुपनिबन्धक्र
मेण रसवदादयोऽलंकाराः रसो विधेयते यत्र निबध्यमानमार्गान्तरनिर्वहत्सवत् प्रियतरं।

प्र. ले.
सं.
५१

प्रेयोनिवेशनमेवश्रेयस्कम् एवमूर्जस्विविषयेऽपि यत्र तत्कपि'' निवेशनमेव अन्तोविष्य
प्रहेलिकादयश्चालङ्काराः समाहितपरिहारः सत्वप्रकृततद्भङ्गभेदादिविषयः प्रशमाप
रपर्यायः तत्र यस्मिन्दर्शने वाक्यार्थीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः तदङ्गभूत
रसादिविषये रसवदाद्यलङ्काराः द्वितीये उदात्तालङ्कारः यन्मते तदङ्गभूतरसादिवि
षये रसवदाद्यलङ्काराः अन्यत्र रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात् उदात्तालङ्कारस्य विषयो
नावशिष्यते नहि विषयस्य रसवदादिना व्याप्तत्वात् तत्र रसवत उदाहरणम् कि
हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं केयं निष्करुण प्रवासरुचिता केना
सि दूरीकृतः स्वप्नान्तेष्विति ते वदन्प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो बुद्ध्वा रोदिति रिक्त
बाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः एतन्मते द्वयोरुदाहरणम् वाक्यार्थीभूतोऽत्र करु'
णो रसः शृङ्गारस्तदङ्गं विप्रलम्भशृङ्गारः एवं रसान्तरेष्वप्युदाहार्यम् प्रेयोऽलङ्कारादौ
विशेषमनुपश्यन्नोदाह्रियते प्रेयोऽलङ्कारो यथा गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूत
रोमाञ्चमासान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्श्रीमन्नितम्बाम्बरा मा मा मानद माति मामल
मिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् अत्र नायिका
श्रयो हर्षाख्यो व्यभिचारिभावः यथा वा त्वद्वाक्यामृतपानदुर्ललितया दृष्ट्या कविश्रमिता
नह्याकाशवर्णाभियोगपरयोः श्रोत्रकृतः श्राव्ययोः प्रभिन्नस्पर्शं भातिर्भवतीवेरं
रोः कथयस्यपि तां कथं न हरहेण संप्रति वयं कृच्छ्रामवस्थां गताः अत्र चिन्ताख्या ५१

व्यभिचारीभावः एवमेव भावालंकारः भावस्य चावस्थितिरुपनतया वर्णनम् शान्त्युदयाव
स्थेन वर्ण्येते ऊर्जस्वी यथा हृद्याकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्वा श्रिया तेऽञ्चितेनैतेन कालकलाम
पि प्रकुरुते नावस्थितिर्या विनाप्यते राजलितस्य चित्तेन तेरुगो वनेशान्तरेः सपघातकहानः
दासि त्वदेविभिदेत त्र वेद्मि स्फुटम् अत्र चाराणामभिलाषुको विप्रलम्भशृङ्गारः औत्सुक्यं
वा व्यभिचारिभावः अनेनैव प्रहेलो समाहिते यथा अश्लोकाः स्फुटास्ककलुषाकृतिणामा
विलीनः पातेव सारमथरस्फुरणाकुटाभावान्तरस्यनवचोडितानोपिरोधीनोगाढ
वामनतया शमरंदलाति अत्र कोपस्य प्रशमः एवमन्यया प्युदाहार्यम् भावोदयाभाव
संधिर्भावशबलता वृहत्थगालंकाराः भावस्याकेरुपस्यादयउक्तभावस्यासंधिर्द्वयोर्वि
९८ रुद्धयोः स्पर्धित्वेनोपनिबन्धः शावलतापहेवैवोपमर्दनोपनिबन्धः एते हृत्थगसवदादिभ्यो
भिन्नाश्चालंकाराः एतस्मिन्नेवादनेवोक्तदादिभिरेषां हृत्थगालंकारतेनातिदिष्टवात
प्रचमसहिमकरेलतायेन एतेचसवालंकाराः हृत्थकेवलत्वेनालंकाराइतिसर्वा
लंकारशेखरेनोक्तम् सरहिमकरयोर्हि सह एकतयालंकाराणां स्थितिः तद्वलेनायप
तिपादनमेतन्न तत्र भावोदयो यथा एकास्मिन्शयनेविपतरमणीनामग्रहेस्त्रगपयाम
यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादववीर्वितः प्रियतमेमत्तत्क्षणोऽस्य
तस्वन्ततर्णमाभून्मसमदवलितयीवपुनर्वीक्षितः अत्रौत्सुक्यस्योदयः भावसन्धि
यथा वामेननारीनयनाश्रुपाराहृपाणपाता मध्यद्लितेननउक्तमसयनेकनरः करे

अ. ले. स. ४२

णकत्वेन व्यवस्थितः स्वभेदाव भूव । अवस्तुद्वाख्येत्यनिभावरणोस्तुकायाः संसृष्टिः भावशबलता यथा

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि ।

कान्तं मुखम् किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः ख

लु युवा धन्योधरं पास्यति । अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्ताभावानां शब

लता । तदेते चित्तवृत्तिगतत्वेनालंकारा दर्शिताः । अथ तेषामेवैषामलंकाराणां संश्लेषस

मुच्यापि नमलंकारत्वं प्रत्युच्यते । तत्र संश्लेषः संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विविधः । सं

योगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थितिः । समवायन्यायो यत्र न तथैवोत्कटत्वेनावस्थानं

तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम् । क्रमेणैतद्द्वयेन

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः । उक्तालंकाराणां यथासंभवं यदि क्वचित्क्वचि

द्भवेन स्यात्तदा तेषां किं पृथक्त्वेन पर्यवसिताः । उत तदलंकारान्तरमेव किंचिदिति विचार्यते

तत्र यथा बाह्यालंकाराणां सौवर्णमाणिक्यप्रभृतीनां पृथक्चारुत्वहेतुत्वेपि संघटना ।

कृते चारुत्वान्तरं जायते तद्वत्प्रकृतालंकाराणामपि संयोजने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते । ते

नालंकारान्तरप्रादुर्भावेन पृथक्त्वपर्यवसानाभावः इति निर्णये अलंकारान्तरत्वेपि च संयोग

न्यायेन स्फुटावगमो भेदः समवायन्यायेन वास्फुटत्वावगम इति द्वैतम् । एवं च संसृष्टिः उ

तरत्र संकरः । तत्र तावत्तिलतण्डुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्च तयोः पार्थक्यतामवगमयतः

तत्र तिलतण्डुलन्यायेन भवन्ती संसृष्टिस्त्रिविधा शब्दालंकारगतत्वेनार्थालंकारगतत्वेनो ४२

भयालंकारगतत्वेनैव संकरत्वप्रभेदप्रकोऽवस्यते तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा उद्दाममसौ
रभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया वलितयाविटपे कलमेखलाकलकलोलक
लोलदृशान्यया अत्रानुप्रासयमकयोर्विजातीययोः संसृष्टिः अत्रैव कलकलोल इति तथा
कलोलकलोल इति सजातीययोः संसृष्टिः अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा दिवि तथा वालतिव
तरमदतारमुन्मीलयाश्च नलिनीयसंपुगामञ्जसम् पवनदाननरुचेव विलक्ष्यमानः प्रश्फ
न्वरत्यजति निष्प्रतिमः शशाङ्कः अत्र सजातीययोरुपमयोः संसृष्टिः लिंपतीव तमोऽङ्गा
नि वर्षतीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्विजाती
ययोः संसृष्टिः उभयसंसृष्टिर्यथा आनंदसुंदरपुरंदरमुक्तमाल्यमौलौ हठेन निहितं म
हिषासुरस्य पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः
अत्रोपमानुप्रासयोः संसृष्टिः पादाम्बुजमित्यत्र हि उपमायां मञ्जीरशिञ्जितयोगाद्ध्वस्या
पके प्रमाणम् स हि रूपके प्रतिकूलः पारिशेष्यादुपमां प्रसादयति तदेषा संसृष्टिर्द्विधा
निर्णीता अथ क्षीरनीरन्यायेन तु संकरः मिश्रत्वरूपं च प्रत्युत्कटभेदत्वमुत्कटभेदत्वं च
मिश्रत्वं संकरः तस्मान्मिश्रत्वमंगांगिभावेन संशयेन एकवाचकानुप्रवेशेन त्रिधा भवन् सं
करस्त्रिभेदत्वमुत्पादयति क्रमेण यथा अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचि
भिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी अत्राङ्गुलीभिरिवेत्युपमा से
व सरोजलोचनमित्यस्याः उपमायाः प्रसाधिका रजनीमुखमिति श्लेषमूलातिश।

अ.लं.
स.
५२
५३

योक्तिः प्रारम्भवक्त्रात्वयोर्मुखलेखारमेदाध्यवसायात् अत्रएतयोरङ्गाङ्गिभावः यथा वा यदीय
योपिच्छ्रायितो जगतस्वयशःकणीशत्यागमहिदवत्वात् मेनयस्त शैलान्यतिशेतेन एव हि देवशक्तिरेव
तदाश्रिमयाम् अत्रश्लेषमार्थ्ये विरोधोत्पत्तिहेतुः श्लेषः इत्यनेनातेह विरोधो श्लेषोद्भावलंका
रेण तदनुगृहीतो द्वितीयेर्थे मेन्यपदप्रकाशितेनोत्प्रेक्षा अत्र तयोरङ्गाङ्गिभावः तथाहि अत्रयका
रणमुत्प्रेक्ष्यते तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः यच्चात्र कार्यमुत्प्रेक्षितानिमित्तं तत्र पतितत्वाभिश
वे शैवतत्वास्थितत्वात्याम्यास्थितनावपि अन्यथाभूताभ्यां ताभ्यामभेदेनाध्यवसितोत्प्रेक्षायो ते
नाङ्गाङ्गिभावः संकरः न च विरोधानुप्राणितौ श्लेषश्लेषस्य विरोधेन सहाङ्गाङ्गिभावः
संकरः उत्प्रेक्षाया वा निमित्तगतातिशयोक्त्या सह न्याय्यः संकरः ताभ्यां विना तयोरनुत्था
नात् अत एव निरवकाशत्वाद्बाधकत्वम् न च मतेनैव विरोधमतेनापि श्लेषो दृश्यते इति
श्लेषस्य सावकाशत्वमिति यतो नत्रमः विरोधमतेनापि श्लेषो नु भवतीति किं तर्हि शब्दलं
कारान्तरविविक्तो विषयः श्लेषस्य नास्तीति निरवकाशत्वादेष बाधः तन्मध्ये च विरो
धोऽवशिष्ट इति सोऽपि तेन बाध्यते इति न कश्चिद्दोषः एवमर्थालंकारसंकर उक्तः शब्दा
लंकारसंकरस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारा।
वनदा गजता वपुषमविरतदानवरासातिपातिसारावनदा अत्र यमकानुलोमप्रतिलो
मयोः शब्दालंकारयोः परस्परापेक्षतोऽङ्गाङ्गिसंकरः एतत्तु न सम्यगावर्जकम् शब्दाल
कारयोः शब्दवदुपकार्योपकारकाभावेनाङ्गाङ्गिभावात् शब्दालंकारसंसृष्टिरेवेन। ५२

श्रेयसी यथोदाहृतं प्रकृतेम् यत्रार्थशब्दालंकारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति तत्तृतीयः संक
रो ज्ञेयः एवमेकः प्रकारो दर्शितो द्वितीयः प्रकारस्तु संदेहसंकराख्यो यत्रान्यतरपरिग्रहे सा
धकप्रमाणं नास्ति बाधकं वा प्रमाणं न विद्यते तत्र न्यायप्राप्तः संशय इति संदेहसंकरस्तत्र
विज्ञेयः यथा यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः
प्रौढाः कदम्बानिलाः सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेत
सीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते अत्र विभावनाविशेषोक्त्योः संदेहसंकरः तथाहि उत्कण्ठाका
रणाभावेऽप्युत्कण्ठाया उत्पत्तेर्विभावना सा च कारणाभावे यः कौमारहर इत्यादिना कारण
विरुद्धत्वेन प्रतिपादितः तथा च यः कौमारहर इत्यादावुत्कण्ठाकारणसद्भावेऽपि उत्कण्ठा
याप्रत्यभावो विशेषोक्तिः सा चानुत्पत्तिः समुत्कण्ठत इति विरोधोत्पत्तिं विना कथं अतएवद्वयो
रपि न स्फुटत्वमत्रोक्तम् न चानयोः प्रत्येकं साधकबाधकप्रमाणयोगः इति संदेहसंकरोय
म् यथा वा यद्वक्त्रं चेदं नवयौवनेन प्रसक्तं चलाञ्चलालिङ्गितविभ्रमकान्ति उद्दामतामाहरुच्चमा
नमुद्धाविद्धावणामत्र इव स्मरस्य ज्ञात्र वक्त्रं चेदं इति किमुपमा उत वक्त्रमेव चन्द्र इति किं रूप
कमिति संशयः उभयथापि समासस्य भावात् उपमितं व्याघ्रादिभिरित्युपमासमासः
व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वात् मयूरव्यंसकादित्वात् रूपकसमासः मयूरव्यंसकादीनामाकृ
तिगणत्वात् न चात्र साधकबाधकप्रमाणसद्भाव इति संदेहसंकरः यत्र तु कस्यचित्
निर्णये साधकबाधकप्रमाणाविषयतेनात्र नियतपरिग्रहः तत्रानुकूल्यं साधकत्वम् प्रातिकूल्य

अ.लं.
स.
५५
५५

बाधकत्वम्। तत्रासाधकत्वे यथा प्रसरद्बिन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने। नमोऽनन्तप्रकाशाय
शङ्करक्षीरसिन्धवे॥ अत्र शङ्करएव क्षीरसिन्धुरिति रूपकस्यासत्यत्वे साधकम्। तस्य श-
करस्यैतयाक्षीरसिन्धावनुकूलत्वात्। उपमायास्तु न बाधकम्। शङ्करेणापि तस्यापवेत्तृत्वस्य
सद्भावात्। यथा वा। पत्तावेत्रीसूरयाविज्ञानज्ञानानितारायुतिपाण्डुराणि। समुत्पकंपघ
नदिवलयनोपशाः प्रसन्नोमवतेसुयामि॥ अत्रावतंसत्वेप्रसूनेषु ज्योतिष्मतीति रूपकपरि-
ग्रहे साधकप्रमाणम्। बाधकत्वे यथा। शारदी वपुःसम्पिनात स्यकोदेइकाहन्तो विनि
इन्दुर्भिनत्तु हरिद्रिप्रोदधिरजायत। अत्र विप्रत्युदधिरित्युपमापरिग्रहे विनिद्रेन्दुर्भिनत्तु
रितिसाधारणविशेषणं बाधकं प्रमाणम्। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति
वचनादुपमासमासे प्रतिकूलत्वात्। अतश्चापि विशेषणाद्रूपकपरिग्रहः। नत्तु शारदीवत्सुप
मासाधकत्वेन विज्ञेया। नहि क्वाशेनषवाण्यासिद्धिः। न ह्येकेनालङ्कारेणापरकानेन निर्वाहः
कर्तव्य इति राजाज्ञेः षानापि पमेभजकाव्यवचनम्। नाप्यन्यायः। उत्कर्षेण रसाभ्यप्रकर्षे
कृते व्यवहारस्य विघ्नितत्वात्। विपर्ययस्तु दृष्ट एव यथा
विवर्तितोपक्रमोपमापरिस्यागेन रूपके निर्वाहस्याविहतत्वात्। विपर्ययस्तु दृष्ट एव यथा
येनेदं दहनेविषमलयजेहारः कृतारायते। तस्मात्प्रकृते सामान्यप्रयोगे उपमापरिग्रहो
बाधकस्यानमस्य सकादेशात्कविगणनाद्रूपकसामान्यश्रयेण रूपकमेवबोद्धव्यम्।
एवं भाषाक्रियाः कापि गम्भीरस्मादोऽहृद्यम्। साधकबाधकाभावे तु सन्देहसङ्करः। यथा।
दाहतम् इतीयस्तु प्रकारपकवाचकानुप्रवेशलक्षणः। यत्रैकस्मिन्वाचकेनेकालङ्कारा। ५५

ङ्गप्रवेशेन च संदेहः यथा स्मरारातिनिर्गीतान्नूनं नरकप्रतिपृथ्विनी नवापि स्फूर्जितं गोव वक्त्रया
णपतिख्याति अत्र स्मरारातिनिर्गीतेति मायापरणविशेषणाद्दूतकोपमा नरकप्रतिपाथ्विनीति
श्लिष्टविशेषणसमुत्थसमासोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषश्च कस्मिन्निवशाद्धि शब्दविशिष्टानस्याभ
योगकारित्वात् अत्र च यथार्थश्लेषेण सहोपमायाः संकरः तथा शब्दश्लेषेणापि संदेह-
श्यते यथा समसङ्करयोतिनवेराशाभिन्यमन्दमारव्याम् देवावाप्ये उद्यानवापीपयसीवप
सामेलीह शोनास्ववृद्धेरमते अत्र वापीपयसीव तनासाकृहत्पमते इत्येताव तेवसमुच्चयेनोपमा
निष्पन्नासमसङ्करयोतिनराग इति शब्दश्लेषेण सहैकस्मिन्निवशाद्धि शब्दालंकारयोः पुनरेके
वाचकानुप्रवेशेन संकरः एवमुदाहृतः राजति तटीयमित्यादिना एकवाचकानुप्रवेशे-
नैव चाङ्गसंकीर्णत्वम् अत एव बहुवाच्यतस्मात्तु भाषितमप्रयोजकम् तत्प्रजानीयथा
र्थालंकारयोरेकवाच्यवाचकानुप्रवेशसंभवात् शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरस्त्वमत्योद्भट
प्रकाशितं सरस्वत्यां वेत्तार्मौविति इति त्रिप्रकारमेव संकरं दर्शितः इदानीमुपसंहारसूत्रम्
एवमेते शब्दार्थोभयालंकाराः संक्षेपतः सूत्रिताः एवामिति पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः एते इति
प्रकान्तस्वरूपनिर्देशाः सूत्रिताः अलंकाराः कैः सूत्रिताः संक्षेपेणाप्रतिपादिताः तत्र शब्दाल-
कारा यमकादयः अर्थालंकारा उपमादयः उभयालंकारा लाटानुप्रासादयः संसृष्टिसंक-
रौ प्रकारयोरपि कयोश्चित्स्वरूपत्वात् लोकवदाश्रयाश्रयिभावश्चेतनदलंकारनिर्देयनम् अत्र
यव्यतिरेकोऽन्ततकार्यत्वेऽप्रयोजकोऽतुतदलंकारत्वे न दलंकारप्रयोजकत्वं तद्धोनोपमादेर

स्रो २४०८

अ॰ लं॰ पिशाह्वादलंकारत्वप्रसंगात् तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरंतनमेतावत्स्तीति भद्रम् संपूर्ण
से॰ मिदमलंकारसर्वस्वकृतिस्तत्रभवद्राजानकरुय्यकस्येति शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
९५

45